

१८९२

म. ग्रं. सं. ठाणे

अथ आषाढ्याकर

क्र. १८

~~१८९२~~

८०७

REFBK-0000807

REFBK-0000807

स. ग्रं. स. ठाणे

श्री. सा. व्याकरण

वि. नं.
सं.

६७

शास्त्रीय मराठी व्याकरण

टीका

सुबंतविचार

वि. का. राजवाडे

हे पुस्तक पुणे येथे 'आर्यभूषण' छापखान्यात
नटेश अप्पाजी द्रविड यांनी छापिले

ष

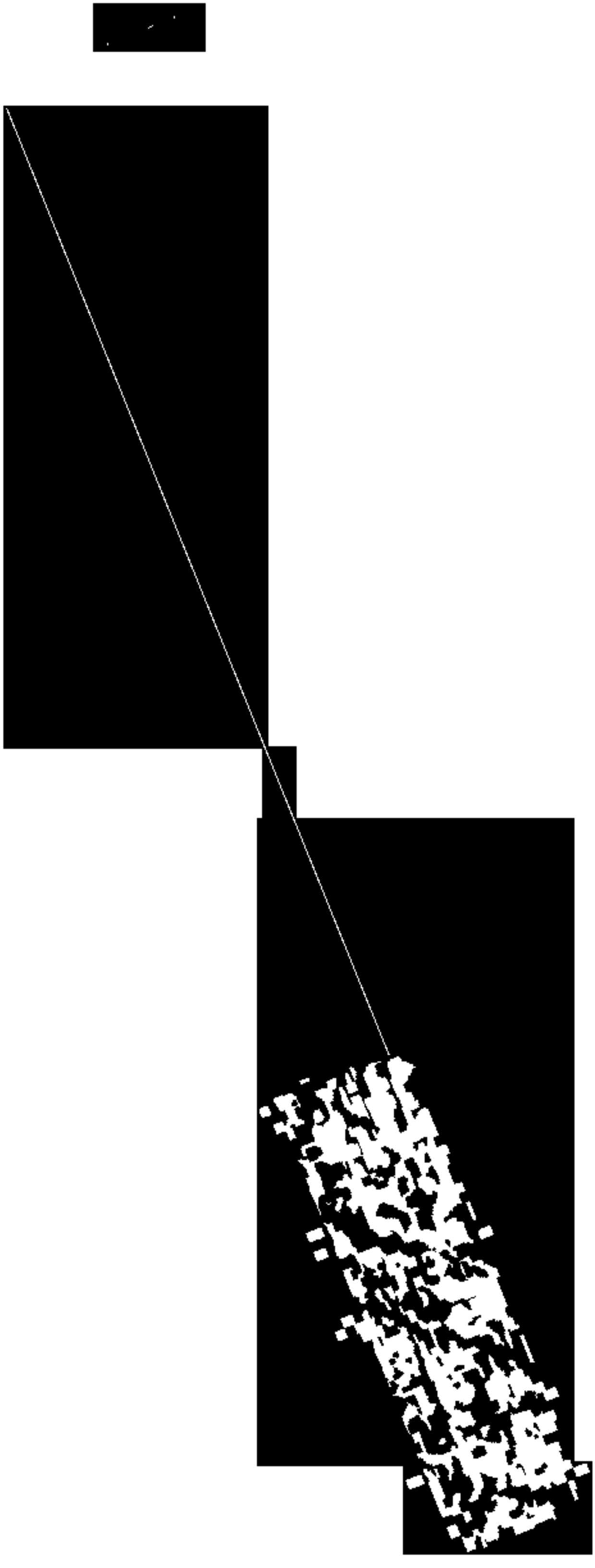
खंडेराव चिंताभण मेहंदळ
चिटणीस भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ पुणे
यांनी प्रसिद्ध केले

(सर्व हक्क राखून ठेविले आहेत)

विजयादशमी शके १८३४

७८

किंमत २ रुपये १९२

दामल्यांचें शास्त्रीय मराठी व्याकरण

REFBK-0000807

REFBK-0000807

शेका

सुबंत विचार

टीकामुख

गोवें प्रांतांतील फोंडा येथें निघणाऱ्या प्राचीप्रभा नांवाच्या चिमकुल्या मासिक-पुस्तकांतून प्रस्तुत टीकेतील तिडंतविचार प्रसिद्ध झाला आहे. तें मासिकपुस्तक अति लहान पडल्यामुळे, सुबंतविचार प्रसिद्ध करावयास न्याला दोन वर्षे हि पुरणार नाहीत. ग्रंथमाला व विश्ववृत्त बंद पडल्यापासून, देशांत नांव घेण्यासारखें मोठेंसे मासिकपुस्तक उरलें नाहीं. सबब दामल्यांच्या व्याकरणावरील टीकेचा हा उत्तरार्ध स्वतंत्र चोपड्याच्या रूपानें काढला आहे.

(१)

च-सर्वनाम

मराठींत च म्हणून एक सर्वनाम आहे. त्याचा शोध तर सोडून च या, परंतु अस्तित्व हि पूर्ववैयाकरणांना माहीत नाहीं. संस्कृतांत त्यद् म्हणून एक सर्वनाम आहे. हें सर्वनाम प्रांथिक संस्कृतांत फारसें किंवा बिलकुल आढळत नाहीं. परंतु संस्कृत भाषा बोलण्यांत जेव्हां हमेष येत होती तेव्हां लोकप्रचारांत हें अतिशय होतें असें दिसतें. वैदिक भाषेंत, मात्र, हें त्यद् सडकून योजिलेले आढळतें. वैदिक भाषेंतून लौकिक व प्रांतिक भाषाद्वारा हें त्यद् मराठींत आलें आहे. ह्या त्यद् चीं दोन रूपें मराठींत आहेत. (१) त्यो, त्या, त्ये; व (२) चा, ची, चें.

(त्यः) स्यः = त्यो

(त्या) स्या = त्या

त्यद् = त्ये

तसेच

(त्यः) स्यः = चा = चा

(त्या) स्या = चा = ची

त्यद् = चै = चे

त्यो-त्यी-त्ये हीं रूपें सध्यां अशिष्ट लोक मराठींत योजतात व जुन्या मराठी पोथ्यांत सांपडतात.

चा-ची-चें हीं रूपें, मात्र, शिष्ट मराठींत हमेष योजतात. तो प्रकार असा.

घर	चें	घर	= गृहं	त्यद्	गृहं	(एकवचन)
घरें	चीं	घरें	= गृहाणि	त्यानि	गृहाणि	(अनेकवचन)
स्त्री	ची	स्त्री	= स्त्री	स्या	स्त्री	(एकवचन)
स्त्रिया	च्या	स्त्रिया	= स्त्रियः	त्याः	स्त्रियः	(अनेकवचन)
पुरुष	चा	पुरुष	= पुरुषः	स्यः	पुरुषः	(एकवचन)
पुरुष	चे	पुरुष	= पुरुषाः	त्ये	पुरुषाः	(अनेकवचन)
गांव	चा	गांव	= ग्रामः	स्यः	ग्रामः	
शहरें	चीं	शहरें	= नगराणि	त्यानि	नगराणि	
वाग	चे	वाग	= आक्रीडाः	त्ये	आक्रीडाः	
थवे	चे	थवे	= स्तवकाः	त्ये	स्तवकाः	
गाडी	ची	गाडी	= गंत्रिः	स्या	गंत्रिः	
जो	चा	जो	= यः	स्यः	यः	
तो	चा	तो	= सः	स्यः	सः	
ती	ची	ती	= सा	स्या	सा	
जशी	ची	तंशी	= यादृशी	स्या	तादृशी	

असे प्रयोग ह्या (चा, ची, चें) च सर्वनामाचे होतात. ह्या सर्वनामाच्या विभक्तींचे प्रयोग एणेंप्रमाणें:—

सोमवार	चा	सोमवार	= सोमवारः	स्यः	सोमवारः	(प्रथमा)
सोमवारीं	च्यां	सोमवारीं	= सोमवारे	त्यस्मिन्	सोमवारे	(सप्तमी)
सोमवारा	च्यां	सोमवारास	= सोमवाराय	त्यस्मै	सोमवाराय	(चतुर्थी)
सोमवारा	च्या	सोमवारा	= सोमवारस्य	त्यस्य	सोमवारस्य	(षष्ठी)
सोमवारें	चेन, चें	सोमवारें	= सोमवारेण	त्येन	सोमवारेण	(तृतीया)
घरीं	च्यां	घरीं	= गृहे	त्यस्मिन्	गृहे	(सप्तमी)
बायकां	च्यां	बायकांनीं	= स्त्रीभिः	त्याभिः	स्त्रीभिः	(तृतीया)

पुरुषां च्या (चे) पुरुषांस = पुरुषेभ्यः त्येभ्यः पुरुषेभ्यः (चतुर्थी)
महिन्या च्या महिन्यास = मासाय त्यस्मै मासाय (चतुर्थी)

त्यो, त्या, त्ये, हीं सर्वनामरूपे स्वतंत्र योजिलीं जातात; तो, ती, ते, यांच्या-प्रमाणे. परंतु, चा, ची, चे, हीं रूपे स्वतंत्र योजिलीं जात नाहीत. नामांच्या किंवा इतर सर्वनामांच्या किंवा शब्दांच्या पुढे तीं येतात.

जसें चे तसें

जस्या, जशा, च्या तशास

माझा मी, तुमचे तुम्ही, ज्याचा तो, कोणाचे कोण, हीं उदाहरणे ह्या त्यद् ऊर्फ च सर्वनामाचीं नव्हत. दामल्यांनीं तीं आपल्या व्याकरणांत (पृष्ठ ६७८ टीप २) चुकीने तेथे नमूद केलीं आहेत. माझ, तुमच, ज्याच, कोणाच हीं चान्त विशेषणे व नामे आहेत. त्यांचीं प्रथमेचीं रूपे तुझा, तुमचा, माझा, ज्याचा, कोणाचे, हीं आहेत. हीं हि बाब वैयाकरणांना माहीत नाहीं.

घर चे घर, ह्याचा अपभ्रंश घर च्या घर. घर च्या घर हा अशुद्ध प्रयोग आहे. तो वेडाच्या वेडा आहे (दामले व्याकरण, पृष्ठ ६७९) हा प्रयोग अशुद्ध आहे. शुद्ध प्रयोग असा:— तो वेडा चा वेडा आहे.

(अशुद्ध) जशाच्या तसा = (शुद्ध) जसा चा तसा

(अशुद्ध) कोराच्या कोरा = (शुद्ध) कोरा चा कोरा

(अशुद्ध) ढच्या ढ = (शुद्ध) ढ चा ढ

हे च-सर्वनाम मागील शब्दाला जोडून काढूं नये, स्वतंत्र लिहावे. षष्ठी विभक्तीचे अर्थ सांगतांना, ह्या च-सर्वनामाला षष्ठीचा प्रत्यय समजून दामल्यांनीं (६७९) ह्याचे साकल्यादि अर्थ दिले आहेत !

(२)

च-अव्यय

त्यद् हा शब्द वेदभाषेत अव्यय हि आहे. ह्या त्यद् पासून, भराठींत च हे अव्यय आले आहे.

त्यद् = चिअ = चि = च

त्वं ह त्यद् इंद्र कुत्सं आवः = तूं च इंद्रा कुत्साला राखिलेंस.

हा च अवधारणार्थक आहे. वेदांत त्यद् हि अवधारणार्थक च आहे. ज्ञानेश्वरींत चि हे रूप येते,

तू च, रामा च, मां च, ह्या स्थलीं अवधारणा आहे. महाराष्ट्री-व्याकरणकार समुच्चयार्थक चिअ एव या संस्कृत अव्ययाबद्दल येतो असे सांगतात. म्हणजे एव स्थलीं चिअ आदेश होतो, एवढे च सांगतात. चिअ ची व्युत्पत्ति सांगत नाहीत. महाराष्ट्री चिअ चा उगम पिशेलला दाखवितां आला नाही.

च हे सर्वनाम व च हे अव्यय स्वतंत्रपणे वेदभाषेतून महाराष्ट्री, शौरसेनी, वगैरे प्राकृतांहून निराळ्या अशा प्रांतिक भाषेच्या द्वारा मराठीत आले आहे. सध्या जी महाराष्ट्री भाषा आपणाला उपलब्ध आहे ती संपूर्णपणे आपल्यापर्यंत येऊन पोहोचली नाही असा तरी एक पक्ष काढावा लागतो; किंवा मराठीची जननी किंवा मातामही, सध्या जी आपल्याला उपलब्ध महाराष्ट्री आहे तिच्याहून किंचित् भिन्न असावी म्हणजे जीत त्यदुत्पन्न च हे सर्वनाम व अव्यय होतं ती असावी, असा तरी दुसरा पक्ष काढावा लागतो.

(३)

समुच्चयार्थक च (अव्यय)

गृहं	च	गृहं	= घर	च	घर
गृहाणि	च	गृहाणि	= घरे	च	घरे
पाणी	च	पाणी	= पानीयं	च	पानीयं

संस्कृतांत च समुच्चयार्थक असतो तो च च येथे मराठीत समुच्चयार्थक आहे. हा च महाराष्ट्रीद्वारा आलेला नाही; मूळ संस्कृतांहून च मराठीने घेतला आहे. घरे च घरे म्हणजे घरे आणि घरे म्हणजे पुष्कळ घरे. घर च घर म्हणजे विस्तीर्ण घर. तात्पर्य या च चा अर्थ समुच्चय, विस्तार, असा आहे.

(४)

तत्संबंधक ईच

संस्कृत ईय (छ, छण्) प्रत्ययापासून हा तत्संबंधक ईच निघाला आहे.

ईय = इज्ज = ईच = च

शालीय	= शाळेच	(चा - ची - चें)
मालीय	= माळेच	(चा - ची - चें)
पाणिनीय	= पाणिनीच	(चा - ची - चें)
रामीय	= रामाच	(चा - ची - चें)

हरीय = हरीच (चा - ची - चें)
 गृहीय = घरीच (चा - ची - चें)

हीं ईच प्रत्ययान्त तद्धिते नामे किंवा विशेषणे असतात.

गाढवीचा कोठें गेला (नाम)
 घरीच्यांस दूर करी (नाम)
 माळेचे मणी (विशेषण)

संस्कृत गृहीय, मालीय, गर्दभीय, हे जसे षष्ठ्यन्त शब्द नाहीत, किंवा करण्याचें, मारण्याचें, पिणेचें, हे जसे षष्ठ्यन्त शब्द नाहीत, त्याप्रमाणें च घरीच, दारीच, वनीच, हे हि षष्ठ्यन्त शब्द नाहीत. अज्ञानाने वैयाकरणपाश त्याला षष्ठी म्हणोत. परंतु ती वस्तुत षष्ठी नाही.

तदीय = त्याच (चा - ची - चें)
 अस्मदीय = आमचे (चा - ची - चें)
 त्वदीय = तुझ (चा, ची, चें)

ह्या हि षष्ठ्या नाहीत; नामे किंवा विशेषणे आहेत.

त्याचें लिहून होईल = तदीयं लेखनं भविष्यति

जसे तदीय हें लेखन याचें विशेषण, तसें च त्याचें हें लिहून या नामाचें विशेषण आहे. लिहून हें नाम आहे, हें मार्गें सांगितलें च आहे. त्याचें ही षष्ठी धरून व लिहून हें ऊनधातुसाधित धरून, झालें याला षष्ठ्यन्त त्याचें हा कर्ता करणें हा केवळ पंचद्राविडीप्राणायाम आहे. नुसतें, लिहून होईल, असें हि संपूर्ण वाक्य होतें. या वाक्यांत लिहून हें नाम धातुरूपेश आहे. तस्य ही सरोखरीची षष्ठी आहे. तदीय - त्याच हें विशेषण आहे.

(५)

त्यक् = च

म्याक्स मूलर म्हणतो की संस्कृत षष्ठीच्या स्य पासून त्य प्रत्यय निघाला. त्याचा च अनुवाद डॉक्टर सर रामकृष्ण भांडारकर करतात. पण वस्तुस्थिति ह्याहून निराळी असलेली दिसते. त्य (त्यक्) प्रत्यय त्यद् या सर्वनामापासून निघालेला आहे. षष्ठीच्या स्य पासून तो निघता, तर त्याला तिन्हीं लिंगीं व दोन्हीं वचनीं विकरण झालें नसतें. कारण, जनक शब्दाचे गुणधर्म जन्य शब्द प्रायः एकाएकी सोडीत नाहीत. आतां, त्य या प्रत्ययाची उत्पत्ति त्यद् या सर्वनामापासून धरिली म्हणजे ही विकरणशीलतेची अडचण राहत नाही. सबब ही च व्युत्पत्ति सारी, असें मला दिसतें.

अत्र + त्यद् = अत्रत्य (एथच)
 कुत्र + त्यद् = कुत्रत्य (कुठच)
 दक्षिणा + त्यद् = दक्षिणात्य (दक्षिणच, खालच)
 ततस् + त्यद् = ततस्त्य (तेथच)

अव्ययांना व तसन्त नामरूपांना हा त्यक् संस्कृतांत लागतो. तसाच तो मराठीत हि लागतो.

(५^१/_२)

षष्ठी + सर्वनाम च

मराठीत जी सरी षष्ठी आहे तिच्या पुढें त्यत् पासून निघालेले च सर्वनाम हमेश येते.

रामस्य त्यद् गृहं = रामा चें घर
 रामा ही षष्ठी. चें म्हणजे तें
 रामाचें घर = That house of राम
 रामा घरीं = At the house of राम
 रामा च्या घरीं = At that house of राम

हे त्यद् पासून निघालेले च सर्वनाम सहज च तिन्हीं लिंगीं व दोन्हीं वचनां चालते.

हाता बोटें पांच आहेत = There are five fingers of the hand
 हाता चीं बोटें पांच आहेत = Those fingers of the hand are five
 चीं हें सर्वनाम दर्शक बोटें या नामाशीं समानाधिकृत.

घरा चीं दारें = घरा तीं दारें = Those doors of the house
 डोक्या चे केस = डोक्या ते केस = Those hairs of the head
 नदी चें पाणी = नदी तें पाणी = That water of the river

सारांश, सरी ज्ञानेश्वरी षष्ठी मराठीत सर्वत्र आहे. ती माहीत नसल्यामुळे, घराच, डोक्याच, नदीच, ह्या दोन निरनिराळ्या शब्दांना एकत्र लिहून आमचे मराठी वैयाकरण त्यांना षष्ठी म्हणतात. सुतार व लोहार पाणिनांचें काम कंठ लागल्या-
 बर ह्याहून आणखी कोणता चुथडा व्हावा ?

१ देवघरीं (समास)

२ देवा घरीं (षष्ठी नुसती)

३ देवा च्या घरीं (च सर्वनामाची सप्तमी + षष्ठी)

(६)

(एय - ढक् प्रत्ययोत्पन्न) ईच

भागिनेय = बाहिणेच (चा - ची - चें)
हात् तिच्या बाहिणेचा मी = हंत तदीयस्य भागिनेय अहं
वाराणसेय = बनारसेच (चा-ची-चें)

(स्थ पासून निघालेला) च

गृहस्थ = घरत्थ = घरच्च = घरच (चा - ची - चें)
तलस्थ = तलत्थ = तलच्च = तळच (चा - ची - चें)
ग्रामस्थ = गावंत्थ = गांवच्च = गांवच
हस्तस्थ = हत्तत्थ = हातच्च = हातच

हीं चान्त विशेषणें स्थ पासून निघालेला च प्रत्यय लागून होतात. हे समास असल्यामुळें प्रथमशब्दावर आघात पडतो आणि त्यामुळें च च्या मागील अ चा आ होत नाही.

नीतीचा माणूस = नीतिस्थः मनुष्यः
बुद्धीचा माणूस = बुद्धिस्थः मनुष्यः

(७)

(पंचमीचा) हूनच (चा - ची - चें)

पंचमीचा किंवा सप्तमीचा जो तस् प्रत्यय त्याला त्य प्रत्यय संस्कृतांत लागतो. ततस् + त्य = ततस्त्य, अतस् + त्य = अतस्त्य. त्याप्रमाणें,

गृहतस् + त्य = गृहतस्त्य

(महाराष्ट्री) गृहतः = घरत्तो

घरत्तो = घरातून

गृहतस्त्य = घरत्तो + च = घरातूनच (चा - ची - चें)

(८)

(अर्थ-शब्दोत्पन्न) च

अर्थ = अत्थ	= अच्च = आच
लमाची मुलगी	= लमार्था बालिका
मुंजीचा मुलगा	= मौंज्यर्थः बालकः
स्नानाची शिळा	= स्नानार्था शिला
संध्येची पळी	= संध्यार्था दूर्वा
पाण्याचा बैल	= पानीयार्थः बलीवर्दः
पाण्याची विहीर	= पानीयार्था वापिका
गव्हांचे पेंव	= गोधूमार्थं विवरं
आगबोटीचे उतारू	= अग्निपोतार्थाः प्रवासिनः
स्लेटीचा दगड	= पाट्यार्था दृशद्
विद्येचे तप	= विद्यार्थं तपः
शाळेचीं मुल्ले	= शालार्थाः बटवः
वाहनाचा घोडा	= वाहनार्थः घोटकः
तुपाचा रुपया	= घृतार्थः रूप्यकः
घराचा सुतार	= गृहार्थः सूत्रहारः

(९)

(य प्रत्ययोत्पन्न) च

जात्यः क्षत्रियः	= जातीचा क्षत्रिय
गृह्यः संस्कारः	= घरचा संस्कार
गृह्या धेनुः	= घरची गाय

शिवाय यत्, क्यप्, अनीयर्, वमैरे कृन् प्रत्ययांपासून निघालेला च निराळा च. त्याचे विवरण मार्गे झाले च आहे.

येणेप्रमाणे (१) घरच, (२) घरच, (३) घरीच, (४) घराच, (५) घराच, (६) घराहूनच, घरातूनच, घरूनच, हीं रूपे (१) स्थ, (२) य, (३) ईय, (४) त्यद्, (५) अर्थ, (६) तस्त्य, इत्यादि निरनिराळ्या प्रत्ययांपासून निघालेली आहेत व हीं सर्वनाम, विशेषणें किंवा नामें आहेत.

आजपर्यंत ह्या च च्या उगमासंबंधाने फार घांटाळा माजला होता. कोणी एकट्या इय प्रत्ययापासून तो निघाला असें भीतभीत सुचवीत (ऋणशास्त्री चिप-ळूणकर). कोणी स्य पासून त्य निघाला व त्या त्य पासून च निघाला, अशी तिरपगडी प्रतिपादना करीत (भांडारकर). कोणी साक्षात् षष्ठीच्या स्य पासून च निघाला, असा एकेरी हट्ट घेऊन बसत. तात्पर्य एका कोणत्या तरी उगमापासून सर्व प्रकारचे च निघाले असावे, असा आजपर्यंतचा सर्वांचा ग्रह होता. तो अर्थात् खोटा होता. हे चान्त विशेषण व नाम सात आठ तऱ्हेनें सात आठ प्रत्ययांपासून मराठींत साधिलेले आहे. आणि त्या प्रत्ययांपैकी एकाचा हि संस्कृत स्य ह्या षष्ठीच्या प्रत्ययाशीं दूरचा हि संबंध व संपर्क नाही.

हीं चान्त सर्वनामें, विशेषणें व नामें षष्ठीचीं रूपें आहेत, असें कल्पून, दामले आपल्या व्याकरणांत (पृष्ठे ६७६।६७७) षष्ठीच्या कारकाधींचें गणन करीत आहेत. ते अर्थात् अप्रयुक्त होय. ह्या अनेकप्रत्ययोत्पन्न च ला षष्ठी म्हणण्याचें सोडून यावे, हा शास्त्रशुद्ध मार्ग होय.

अत्र (सप्तमी) त्य = अत्रत्य

तसें दिवसां (सप्तमी) च = दिवसांच (चा-ची-चें)

तो दिवसांचा निजतो, येथें दिवसांचा हें विशेषण तो चें.

रात्री (सप्तमी) त्य = रात्रीं (सप्तमी) च = रात्रींच (चा-ची-चें)

ती रात्रींची जागते, येथें रात्रींची हें विशेषण ती चें

ऊष्णकाले (सप्तमी) त्य = उन्हाळ्यां (सप्तमी) च = उन्हाळ्यांच (चा-ची-चें)

ते उन्हाळ्याचें महाबळेश्वरास जाते, येथें उन्हाळ्याचें हें विशेषण ते चें.

ह्या च चे खेळ हे असे नानाविध आहेत.

(१०)

मराठींत खरी षष्ठी एक च आहे. तिचीं उदाहरणें,

- १ भीष्मा तलीं
- २ घरा बाहेर
- ३ लोकां देखत
- ४ अंगा सारसें
- ५ सीता मुसें
- ६ भिंती जवळीं

७ वीनैरा हाती

हे षष्ठीचे रूप शेंकडों स्थलों व हजारों वेळां मराठीत योजिलें जातें. दादोवानें चान्त रूपांना षष्ठीचीं रूपें म्हणून एकदा जें म्हटलें तें चेड्याप्रमाणें वैयाकरणांच्या पाठीस लागलें व त्याच्यापासून त्यांची सुटका व्हावयाला हा वेळ पातळा.

(११)

तें

(१) गमनं प्रति उत्सुकः = गमनातें उत्सुक
रामं प्रति ब्रूते = रामातें बोलतो
प्रतकि (अकच्च) = अतइ = अते = ते
ही कर्मप्रवचनीय द्वितीया आहे

(२) फलार्थं गच्छति = फलातें जातो
धनार्थं यतते = धनातें जततो

अर्थ = अत्थं = आतं = आतें

(३) ग्रामस्य अंतिकं = गावा आंतिअ = गावा अति = गावातें

(४) ग्रामाय तस्मै = गावा तेया = गावाते

येणेंप्रमाणें तें- ते हा प्रत्यय मराठीत च्यार तऱ्हांनीं येतो.

(१२)

स

(१) तो त्यास म्हणतो = स तस्मै भणति
तो तीस म्हणतो = स तस्यै भणति
स्मै = सइ = सि = स
ज्ञानैश्वरीभार्षित तेयासि. नंतर त्यासि. सध्या त्यास
स्यै = सइ = सि = स

हा चतुर्थीचा सि- स प्रत्यय सर्वनामांच्या स्मै- स्यै प्रत्ययापासून मराठीत आला आहे. यद्यपि महाराष्ट्रादि प्राकृतांत तस्मै, तस्यै ह्यांचे अपभ्रंश सांपडत नाहींत, तत्रापि, मराठी ज्या महाराष्ट्रीसम प्रांतिक प्राकृतापासून उत्पन्न झाली, तीं ह्या

रूपांचे अपभ्रंश होते, असें म्हणावें लागतें. त्याला उत्तम प्रमाण म्हटसें म्हणजे वर्तमान मराठीतील त्यासि- त्यास, सि- स, हे चतुर्थीचे प्रत्यय. अनेकवचनीं आनि-आन् प्रत्ययोत्पन्न अनुनासिक येऊन अनेकवचन त्यांसि, त्यांस असें होतें. ज्ञानेश्वरी भाषेचें व्याकरण लिहितांना हा उगम माझ्या लक्ष्यांत आला नव्हता. तेव्हां प्रायः मी असा सिद्धांत गृहीत धरून चाललों होतो कीं महाराष्ट्री व अपभ्रंश हे च काय ते मराठीचे उगम. परंतु, विचारान्तरानें अलीकडे मला असें दिसून येऊं लागलें कीं अनेक स्थलीं महाराष्ट्री, अपभ्रंश, व शौरसेनी ह्यांच्या हि पलकडे मराठीचे उगम आहेत.

(२) वाघ गाईस मारतो = व्याघ्रः गां सम् मारयति
येथें कर्मप्रवचनीय द्वितीया आहे.

(३) घरास विहीर आहे = गृहस्य अभ्यासे वापिः अस्ति
नदीस शेते आहेत = नद्याः (अभि) आशे क्षेत्राणि संति
त्या डोंगरास रान आहे = तस्य पर्वतस्य (अभि) आशे अरण्यं अस्ति

येथें आशे ह्या सप्तमीपासून आसिं, सि, स हा प्रत्यय मराठींत आला आहे.

(४) तो गावासनी जातो = सः ग्रामसंनिधं गच्छति
त्यासनी वस्त्र नाहीं = तत्संनिधौ वस्त्रं नास्ति
त्यासनी पुसा = तत्संनिधं पृष्ठव्यं

येथें संनिध = संनिह = सनिअ = सनी अशा परंपरेनें सनी हा प्रत्यय आलेला आहे.

(५) दर घरास एक दिवा = गृहशः दीपः
माहिन्यास एक व्रत = मासशः व्रतं
पायलीस पसा = प्रस्थशः प्रसृतिः
येथें शस् पामून स प्रत्यय आला आहे.

(६) घरास घर लागून आहे = गृहस्य सकाशे गृहं लभं अस्ति
पैशास पैसा मिळतो = द्रव्यस्य सकाशे द्रव्यं मिलति
ह्या साहा उगमांपासून मराठी सि - स प्रत्यय आला आहे.

(१३)

ला

(१) लागि, लग, ह्या शब्दांपासून ला हा प्रत्यय ज्ञानेश्वरानंतर मराठींत आला आहे. ज्ञानेश्वरकालीं लागि प्रत्यय लागत असे.

(२) ला हा प्रत्यय संस्कृत आरात्पासून हि निघाला आहे.

आरात् = आलाअ = आला = ला
तो डोंगराला जातो = स पर्वतस्य आरात् गच्छति
तो गावाला जातो = स ग्रामस्य आरात् गच्छति

परंतु

तो भाजीला जातो म्हणजे भाजीलागि जातो
येथे लागि पासूनचा ला आहे.

(३) ला हा प्रत्यय परा ह्या अभिमुख्यार्थी कर्मप्रवचनीयापासून हि निघाला आहे.

परा = अला = ला

हा ला द्वितीयेच्या रूपांना लागतो. महाराष्ट्रांत द्वितीयेचीं रूपें वाघां व वाघा अशीं होत. ह्या रूपांना अभिमुख्यार्थक, धर्षणार्थक किंवा हिंसार्थक परा ह्या कर्मप्रवचनीयापासून निघालेला ला प्रत्यय लागतो.

व्याघ्रः गां परा मारयति = वाघ गाईला मारतो
व्याघ्रः गां मारयति = वाघ गाय मारतो
गाईला ही कर्मप्रवचनीय द्वितीया
गाय ही साधी द्वितीया

वाघ गाईलागुनि अथवा गाईला मारतो, येथे गाईला ताडण करतो असा अर्थ आहे.

वाघ गाईला मारतो, या वाक्याचे दोन अर्थ आहेत. (१) वाघ गाय ठार मारतो; व (२) वाघ गाईस ताडण करतो. पहिल्या अर्थी हिंसार्थक परा ह्या कर्मप्रवचनीयापासून निघालेला ला प्रत्यय लागतो व दुसऱ्या अर्थी लागि पासून निघालेला ला प्रत्यय लागतो

(१)

वाघ गाईस मारतो = व्याघ्रः गां सं मारयति (कर्मप्रवचनीय द्वितीया)
वाघ गाईते मारतो = व्याघ्रः गां प्रति मारयति (कर्मप्रवचनीय द्वितीया)
वाघ गाईला मारतो = व्याघ्रः गां परा मारयति (कर्मप्रवचनीय द्वितीया)

परंतु

(२)

गाईस गवत = गवे गवत्तम् (चतुर्थी)
गाईते गवत = गवार्थे गवत्तम् (चतुर्थी)
गाईला गवत = गाई लागि गवत (चतुर्थी)
आणि

वाघ गाय मारतो = व्याघ्रः गां मारयति (द्वितीया सार्धा, दामल्यांची प्रथमा) हे तीन प्रकारचे प्रयोग आहेत. पहिल्या प्रयोगांत कर्मप्रवचनीय द्वितीया आहे. दुसऱ्या प्रयोगांत चतुर्थी आहे. तिसऱ्या प्रयोगांत संस्कृतभाषेच्या दृष्टीने द्वितीया आहे, दामल्यांच्या दृष्टीने प्रथमा आहे. आतां, एथें मराठी वैयाकरणांमध्ये असा विचित्र वाद लागला कीं गाईला गवत लागतें व वाघ गाईला मारतो, या वाक्यांत गाईला हें रूप कोणत्या विभक्तीचें आहे. कोणी म्हणत, दोन्ही वाक्यांत गाईला हें रूप चतुर्थीचें आहे. कोणी म्हणत, पहिल्या वाक्यांत चतुर्थीचें रूप आहे व दुसऱ्या वाक्यांत द्वितीयेचें रूप आहे. दामले म्हणतात कीं, मराठींत बिलकुल द्वितीया च नाही तेव्हां दोन्ही वाक्यांत चतुर्थीचीं रूपे आहेत. पैकीं पहिल्या वाक्यांत चतुर्थीचें रूप आहे व दुसऱ्या वाक्यांत द्वितीयेचें रूप आहे, असें म्हणणारे जे वैयाकरण होते ते तसें त्या त्या रूपाच्या अर्थावरून म्हणत. ह्यावर दामल्यांनीं अशी शंका आणिली कीं, अर्थावरून विभक्ती ठरविणें शास्त्रपरिनालिकेच्या दृष्टीने अशास्त्र आहे, प्रत्ययांवरून च विभक्ती ठरविल्या पाहिजेत. संस्कृतभाषेच्या शास्त्रपरिनालिकेच्या दृष्टीने दामल्यांचें हें विधान अंशतः सशास्त्र आहे. प्रत्ययांवरून च प्रायः विभक्ती ठरल्या पाहिजेत. परंतु, तसें ठरविण्यापूर्वीं, एक मात्र बाब विसरतां कामा नये, ती बाब अशी कीं भिन्न उगमांपासून उत्पन्न झालेले भिन्न प्रत्यय एका च स्वरूपाचे दिसले तरी ते संस्कृतांत किंवा मराठींत एक च समजतां कामा नये. गाईला गवत लागतें, या वाक्यांतील ला लागि पासून निघाला आहे; वाघ गाईला मारतो, ह्या वाक्यांतील ला परा ह्या कर्मप्रवचनीयापासून निघाला आहे; व शेत डोंगराला आहे, ह्या वाक्यांतील ला आरात् अव्ययापासून निघाला आहे. म्हणजे हे तीन ला प्रत्यय यद्यपि दिसण्याला एकसारखे दिसतात तरी भिन्न आहेत. ह्या एकसारख्या दिसणाऱ्या भिन्न प्रत्ययांना एक समजून, आमचे विद्वान् वैयाकरण हमरीतुमरीवर आलेले आहेत. एक म्हणतो हा ला प्रत्यय द्वितीयेचा आहे, दुसरा म्हणतो चतुर्थीचा आहे, तिसरा म्हणतो दोन्हीचा आहे व चवथा म्हणतो केवळ चतुर्थीचा च असणें शक्य आहे, कारण मराठींत द्वितीया अजीबात नाही. सांगावयाला नको च कीं, प्रकृत स्थलीं चवघे हि चुकताहेत व चवघे हि थोड्याफार अंशानें बराबर आहेत.

व्युत्पत्तितः पहातां दिसेल कीं, स, ला, तें, हे प्रत्यय मराठींत कर्मप्रवचनीयांपासून हि आले आहेत, अव्ययांपासून हि आले आहेत व संस्कृत विभक्तिप्रत्ययांपासून हि आले आहेत. कर्मप्रवचनीयांपासून जे स, ला, तें, हे प्रत्यय आले आहेत, त्यांना द्वितीयेचे प्रत्यय मराठींत गणणें युक्त आहे. अव्ययांपासून जे स, ला, तें आले आहेत त्यांना चतुर्थीचे प्रत्यय गणणें भाग आहे. आणि स्मै - स्मै ह्या सार्व-

नामिक प्रत्ययपासूनचा जो सि - स प्रत्यय तो जात्या च चतुर्थीचा आहे. तात्पर्य, मराठीत द्वितीयेचे हि प्रत्यय आहेत व चतुर्थीचे हि प्रत्यय आहेत. इतकेंच कीं दिसण्याला हे दोन्ही प्रकारचे प्रत्यय एकसारखे दिसतात. परंतु, ह्या गोष्टीला इलाज नाही, असे एकसारखे दिसणारे परंतु वस्तुतः व कार्यतः भिन्न प्रत्यय एका च भाषेत असू शकतात. उदाहरणार्थ, दामल्यांनीं ज्यांचा उद्धार केला आहे ते संस्कृतांतील तृतीयेच्या द्विवचनाचा, चतुर्थीच्या द्विवचनाचा व पंचमीच्या द्विवचनाचा भ्याम् प्रत्यय घ्या. यथे तर तीन विभक्तींचे प्रत्यय एकसारखे दिसतात. परंतु, ते वस्तुतः व कार्यतः भिन्न असल्याकारणाने, पाणिनीने त्या त्या विभक्तींत त्या त्या भ्याम्ला घातले आहे; संस्कृतांत द्विवचना चतुर्थी, किंवा पंचमी किंवा तृतीया नाही, असें म्हटले नाही. असें जर तो म्हणता, तर त्याच्या पदरीं महदज्ञान आले असतें. कारण, यद्यपि हे तीन विभक्तींचे भ्याम् एकसारखे दिसतात, तत्रापि संस्कृत-पूर्व व वैदिकपूर्व भाषांत ह्या तिन्ही विभक्तींच्या द्विवचनाचे प्रत्यय निःसंशय भिन्न होते. जशी मराठी ही महाराष्ट्रासदृश प्राकृत भाषेपासून व संस्कृतापासून निघाली आहे, तशीच संस्कृतभाषा व वेदभाषा तत्पूर्व मातृभाषा व मातामहीभाषा यांजपासून निघालेली आहे, ह्यांत संशय नाही. पाणिनि शकपूर्व ७०० पासून १५०० पर्यंतच्या काळांत केव्हां तरी झाला. त्याच्या अगोदर १००० वर्षे वेदभाषेला दिली. तर तत्पूर्वी म्हणजे रामधुधिष्ठिर यांच्या काली जी भाषा आर्यांत प्रचलित होती, ती वेदभाषेची माता किंवा मातामही असावी. तिच्यातून अपभ्रंश होतहोत वैदिकभाषेत व संस्कृत भाषेत हा तिन्ही विभक्तींत सारखा दिसणारा भ्याम् प्रत्यय आला. त्याचे उगम कायकाय व कोणकोणते होते हे यद्यपि आपल्याला आतां कळण्याचा मार्ग उपलब्ध नाही, तत्रापि नाना उगम होते, ह्यांत संशय नाही. तोच प्रकार मराठीत झाला आहे. भिन्न अशा नाना उगमांपासून स, ला, ते, हे द्वितीयेचे व चतुर्थीचे एकसारखे दिसणारे प्रत्यय आले आहेत. परंतु, वस्तुतः व कार्यतः ते भिन्न आहेत. सबब त्यांची मिसल त्या त्या विभक्तींत लावून देणें इतिहास दृष्टीनें, परंपरादृष्टीनें व शास्त्रदृष्टीनें सर्वथा अवश्य आहे.

आणि हा च न्याय साध्या द्वितीयेला हि लाविला पाहिजे. प्रथमेचीं व साध्या द्वितीयेचीं रूपे एकसारखीं दिसलीं म्हणून काय झालें! त्यांचे उगम भिन्न आहेत काय हे हि भिन्न आहेत व एके स्थलीं रूपे हि भिन्न आहेत.

द्वितीया साधी

	१	२
(प्रथमा)	राम	राम
(द्वितीया)	राम	राम
	रामा	रामां

अर्शां द्वितीयेर्ची (साध्यां) दानं रूपे मराठीत होतात व तीं महाराष्ट्री व अपभ्रंश सांच्या द्वारा येतात.

राम	रावणा	मारितो
आई	मुलां	म्हणते

असे प्रयोग लौकिक बोलण्यांत हमेशा ऐकूं येतात. ज्ञानेश्वरकालीं हे दोन्ही प्रयोग होते व सध्यां हि आहेत. एका प्रयोगांताला रूपे प्रथमेच्या रूपांसारखीं दिसतात, दुसऱ्या प्रयोगांताला भिन्न आहेत. तेव्हां, द्वितीया समूळ च काढून कसें भागेल ?

एवं च द्वितीयेर्ची एकंदर तीन प्रकारचीं रूपे मराठीत होतात:—

१	राम	राम
२	रामा	रामा
३	{ रामाते	रामांते
	{ रामाला	रामांना
	{ रामास	रामांस

तिसरा प्रकार संस्कृतांतली कर्मप्रवचनीयांपासून निघाला आहे.

लागि पासून निघालेला ला प्रत्यय लागून तृतीया हि होते. मजला, रामाला, हीं त्याचीं उदाहरणे होत.

मज, मजला	}	जाववते
रामाला, विष्णूला		

ह्या स्थलां दामले कत्रर्थक चतुर्थी आहे, असें समजतात; परंतु, वस्तुतः एथें तृतीया आहे. ह्या तृतीयेच्या स-ला-ते प्रत्ययांचा उलगडा चौदाव्या अंकांत केला आहे.

(४) फारशी रा चा हि ह्या द्वितीयेच्या व चतुर्थीच्या ला ला स्पर्श झालेला आहे.

(५) षष्ठीच्या नां प्रत्ययापासून चतुर्थीचा ला निघाला, संस्कृत षष्ठीपासून मराठी चतुर्थी निघाली, वगैरे (चिपळूणकर, दामले वगैरेच्या) कल्पना केवळ अज्ञानजन्य अतएव निराधार आहेत. ह्या असत्कल्पनांकडे यत्किंचित् हि लक्ष्य देण्याचें कारण नाही.

(१३^१/_२)

द्वितीया.

सम्, प्रति आणि परा हे निपात संस्कृतांत कर्मप्रवचनीय आहेत, उपसर्ग आहेत गति हि आहेत. ते जेव्हां कर्मप्रवचनीय असतात तेव्हां त्यांच्यापासून मराठीत

द्वितीयेचे प्रत्यय उत्पन्न होतात. आतां, ते जेव्हां उपसर्ग किंवा गतिसंज्ञक असतात तेव्हां त्यांच्या पासून मराठींत काय कार्य निष्पन्न होतें तें सांगतां.

रामः रावणं मारयति = राम रावण किंवा रावणा मारितो

रामः रावणं घातयति = राम रावण किंवा रावणा घातितो

रामेण रावणः घातितः = रामानें रावण मारिला, घातिला

कर्त्तरि { (प्रवचनीय) रामः रावणं प्रति घातयति = राम रावणानें घातितो (द्वितीया)
 (प्रवचनीय) रामः रावणं सम् घातयति = राम रावणास घातितो (द्वितीया)
 (प्रवचनीय) रामः रावणं परा घातयति = राम रावणाला घातितो (द्वितीया)

कर्मणि { (प्रवचनीय) रामेण रावणं प्रति घातयते = रामानें रावणानें घातिलें, मारिलें (भावे)
 (प्रवचनीय) रामेण रावणं सम् घातयते = रामानें रावणास मारिलें (भावे)
 (प्रवचनीय) रामेण रावणं परा मारयते = रामानें रावणाला मारिलें (भावे)

कर्त्तरि { (गति) रामः पुत्रिकां प्रतिमारयति = राम मुलगी तेमारतो (द्वितीया)
 (गति) रामः पुत्रिकां समारयति = राम मुलगी समारतो (द्वितीया)
 (गति) रामः पुत्रिकां परामारयति = राम मुलगी लामारतो (द्वितीया)

कर्मणि { (गति) रामेण पुत्रिका प्रतिमारिता = रामानें मुलगी तेमारिली (प्रथमा)
 (गति) रामेण पुत्रिका समारिता = रामानें मुलगी समारिली (प्रथमा)
 (गति) रामेण पुत्रिका परामारिता = रामानें मुलगी लामारिली (प्रथमा)

सं, प्रति, परा, हे तीन निपात जेव्हां गतिसंज्ञक असतात, तेव्हां त्यांचीं कर्मणि प्रयोगांत तेमारिली, समारिली व लामारिली अशीं रूपें होतात. मुलगी हा शब्द कर्मणि प्रयोगांत प्रथमान्त होतो. ह्या गतियुक्त तेमारिली, समारिली व लामारिली रूपांतिल ते, स व ला ह्या गती चुकीनें मराठी वैयाकरण प्रथमान्त मुलगी ह्या शब्दाला लावून, मग मुलगीते, मुलगीत, मुलगीला ह्या कोण विभक्ति आहेत ह्याचा निर्णय करूं पहातात. अर्थात् जो जो निर्णय म्हणून करावा तो तो असमाधानकारक होतो. असें असमाधान झालें म्हणजे मग हे वैयाकरण

त्यानें मुलगी लामारिली (प्रथमा, धातुरूपेश)

हा प्रयोग

त्यानें मुलगीला मारिली

असा चुकीचा लिहून, अशास्त्र व अशुद्ध आहे म्हणून शेर ठोकतात. वस्तुतः हा प्रयोग गतियुक्त क्रियापदाचा आहे, व त्या त्या गती त्या त्या क्रियापदाला जोडून लिहिल्या पाहिजेत. परंतु, दादोबादि वैयाकरणसूचीनीं जो एकदा चुकीचा रस्ता आंखून दिला तो आंगवळणी पडल्यामुळे, त्यांतून निघून सरळ रस्त्याला लागणें कष्टावह झालें आहे. तात्पर्य,

त्यानें ती लामारिली

हा प्रयोग सशास्त्र व शुद्ध आहे व तो वर लिहिल्याप्रमाणें लिहावयास हवा.

कर्त्तरि { तो पुत्रा मारतो (साधी द्वितीया)
 तो पुत्रास मारतो (कर्मप्रवचनीय द्वितीया)
 तो पुत्रा समारतो (गतियुक्त क्रियापद, साधी द्वितीया)
 तो पुत्र मारतो (साधी द्वितीया)

असा प्रकार आहे. सारांश, मराठीत चार प्रकारची द्वितीया आहे. (१) पुत्र (साधी), (२) पुत्रा (साधी), (३) पुत्रास (कर्मप्रवचनीय) व (४) पुत्रा (गतियुक्त क्रियापदामुळे).

ह्या चारींचीं कर्मणि व भावे रूपे येणेंप्रमाणें.

त्यानें पुत्रा मारिलें (साधी द्वितीया, भावे)
 त्यानें पुत्रास मारिलें (कर्मप्रवचनीय द्वितीया, भावे)
 त्यानें पुत्रा समारिलें (गति, भावे)
 त्यानें पुत्र मारिला (प्रथमा कर्मणि भावे)

पैकीं दुसरा व तिसरा प्रयोग पूर्ववैयाकरण एकसारखा लिहितात.

गतियुक्त क्रियापदांचे कर्मणि प्रयोग होतांना; नामांना इदम् सर्वनामापासून निघालेलीं आ व ई हीं सर्वनामं लागून प्रयोग होतात:—

त्यानें पुत्र आ समारिला = त्यानें पुत्रासमारिला (संधि)
 त्यानें मुलगी ई समारिली = त्यानें मुलगीसमारिली (संधि)
 त्यानें चांगले आ समारिलें = त्यानें चांगल्यासमारिलें (संधि)
 त्यानें पुत्र आ लामारिला = त्यानें पुत्रालामारिला (संधि)
 यथे संधि झालेले आहेत. हीं वाक्ये अशीं हि लिहितां येतात:—

रामानें रावण या समारिला (आ = या)
 रावणानें सीता ईसमारिली
 त्यानें चांगले यासमारिलें

म्हणजे पुत्रा (पुत्रा), मुलगी ई (मुलगी), रावण आ (रावणा), ह्या प्रथमा आहेत. त्यानें तृतीयान्त कर्ता; पुत्रा, मुलगी, चांगलेया—चांगल्या प्रथमान्त धातुरूपेश; समारिला, समारिली, समारिलें, कर्मणि रूपे; कर्मणि प्रयोग.

मराठीत असे संधि होतात. करित + आहेत = करताहेत = करतेत. राम + अस्मै = राम + आसिं = रामासिं = रामास - इ. इ. इ.

दामले ज्या प्रयोगाला कर्मभावसंकर म्हणतात तो हा च. वस्तुतः कर्म व क्रियापद यांचा संधि झालेला आहे. उदाहरणाचें पृथक्करण दामले इतकें नामी करितात कीं, सत्याच्या जवळ जवळ येऊन ते सदा ठेपतात. ते जर व्युत्पत्तीची इत घेते, तर साक्षात् सत्य च त्यांच्या हातून नमूद झालें असतें.

रामानें रावणासमारिला, हें वाक्य रामानें रावणास मारिला, असें लिहून त्याचें व्याकरण करण्यास वैयाकरण जातात व पराकाष्ठेच्या गोंधळांत पडतात. रावणास तर चतुर्थीचें रूप भासतें. मारिला तर निःसंशय कर्मणि रूप आहे. तेव्हां एक च तोड उरते. ती ही कीं प्रयोग अशुद्ध व अशिष्ट आहे, असें म्हणावें. परंतु शिष्ट लोक हा प्रयोग हरहमेष करतांना आढळतात. तेव्हां, येथें कर्मभावसंकरप्रयोग आहे, असें म्हणणें ओघास येतें. परंतु, येथें संकर नाही, संधि आहे, हें वर दाखविलेंच आहे.

(१४)

तृतीयेचा नें

(१) रामेण = रामें व रामैः = रामेहीं, रामां, अशीं रूपें ज्ञानेश्वरकालीन होत. तेणें असें रूप तेण खेराज ज्ञानेश्वरींत येतें. तेण याचें जसें तेणें होतें, तसेंच रामेण याचें रामेणें. रामेणें पासून रामानें. रामेहीं = रामेन्हीं = रामानीं. अशी ही तृतीयेची परंपरा आहे. इतर रूपें (चतुर्थीचीं वगैरे) आघटित असल्यामुळें रामेणें व रामेन्हीं या रूपांतील ए चा आ झालेला आहे.

प्राकृत भाषा व विशेषतः प्राचीन मराठी भाषा यांच्या अज्ञानास्तव, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी व षष्ठी या विभक्त्यांच्या व्युत्पत्तिसंबंधानें दामले यांनीं जे निकाल दिले आहेत, ते सर्व कच्चे व हास्यास्पद आहेत.

(२) मजशीं, रामाशीं, वगैरे रूपें मया समं, रामेण समं यांचे अपभ्रंश आहेत. मजसीं, रामेसीं, अशीं ज्ञानेश्वरकालीं रूपें होतीं. ए चा आ होतो व झाला आहे. रामाशीं - रामासीं - रामास या परंपरेनें तृतीयेचें रामास हें रूप निघालें आहे.

(३) मजलागि, रामेलागि, ह्या रूपांवरून मजला, रामाला, हीं तृतीयेचीं रूपें झालेलीं आहेत.

रामाला काम करवतें

रामास काम करवतें

(४) ग्रामेण + तेन = गावें तेण = गावें तें = गावातें.

रामेण + तेन = रामें तेण = रामें तें = रामातें.

अनुकरणानें ए चा आ.

रामातें काम करवतें.

(१५)

एक

१ दामले कोणी या शब्दाची गणना सर्वनामांत करितात. कारण, सध्यां, आपण सोडून देऊं. कोणी म्हणतात कीं, ह्या प्रयोगांत कोणी हा शब्द सर्वनाम आहे हें दामल्यांस मान्य आहे. हुबेहुब ह्या प्रयोगासारखा च, एक म्हणतात कीं, हा प्रयोग आहे. कोणी म्हणतात कीं तें मांजर आहे, कोणी म्हणतात कीं तें डुकर आहे. हीं जशीं वाक्यें भासतात, तशीं च, एक म्हणतात हें मांजर आहे, एक म्हणतात हें डुकर आहे, हीं हि वाक्यें भासतात. असें जर आहे, तर कोणी प्रमाणें च एक ह्याला सर्वनाम कां म्हणूं नये ? एक हें अनिश्चितार्थक (दामले-व्याकरण-पृष्ठ १२५) आहे असें दामले म्हणतील-तर कोणी हें तरी काय कमी अनिश्चितार्थक आहे, असें त्यांना उलट विचारतां येईल. तेव्हां कोणी हें जितकें सर्वनाम या संज्ञेस पात्र आहे, तितकें च एक हि आहे. कोणी हें जसें वाटेल त्या नामाबद्दल येतें तसें च एक हि येतें. कोणी म्हणतो, ह्या एकवचनी प्रयोगासारखा च, एक म्हणतो हा प्रयोग आहे. तात्पर्य, अर्थदृष्ट्या, कोणी आणि एक हे दोन शब्द सर्वनामसंज्ञेस सारखे च पात्र आहेत. आतां विकरणदृष्टीनें ह्या दोन शब्दांची तुलना करूं. कोणी हा ईकारान्त शब्द तिन्ही लिंगीं एकरूपक आहे. पैकीं पुल्लिंगी कोणी शब्द घेऊं. व त्याची तुलना दामल्यांच्या तेली व हत्ती (पृष्ठ ३७३) या ईकारान्त पुल्लिंगी शब्दांशीं करूं. तेली व हत्ती या शब्दांची तृतीया तेल्यानें व हत्तीनें अशीं होते. कोणी ह्या शब्दाची तृतीया कोणीं अशीं होते. तेव्हां विकरण-प्रकरणीं तेली व हत्ती ह्या ईकारान्त पुल्लिंगी शब्दांहून कोणी हा ईकारान्त पुल्लिंगी शब्द भिन्न आहे. आतां एक हा अकारान्त पुल्लिंगी शब्द पाठ ह्या अकारान्त पुल्लिंगी शब्दाशीं तोलून पहातां कांहीं एक भेद दिसत नाही. परंतु एक हा अकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द भित किंवा तरवार या अकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांशीं तोलून पहातां भेद दिसतो. प्रथमेचें अनेकवचन एकी किंवा एका होत नाही, एक असें होतें. कोणी ह्या ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाचें प्रथमेचें अनेकवचन कोणी असें च रहातें व चतुर्थीचें एकवचन कोणीस असें एकीस प्रमाणें होतें. म्हणजे स्त्रीलिंगी कोणी आणि एक हे शब्द समान चालतात. फक्त तृतीयेंत हे शब्द भिन्न चालतात. कोणी-कोणीं; परंतु एक-एकीनें. तात्पर्य, कोणी व एक हे शब्द इतर समान्तक शब्दांहून विकरणप्रकरणीं कोणत्या नाही कोणत्या तरी बाबींत भिन्न आहेत व परस्पर हि भिन्न आहेत. परंतु कोणी हा शब्द मी, तूं, तो, जो, या शब्दांहून हि विकरणप्रकरणीं भिन्न आहे. त्या च प्रमाणें एक हा हि शब्द मी, तूं, जो, व कोण या शब्दांहून विकरणप्रकरणीं भिन्न आहे. आणि असें ज

आहे, तर व्याकरणविकरणदृष्ट्या कोणी हा शब्द मी, तू, जो, या सर्वनाम शब्दांच्या वर्गात दामले कां घालतात व एक ह्या शब्दाला त्या वर्गात जाण्याला कां हरकत घेतात, तें कळणें दुर्घट आहे. परंतु, व्याकरणदृष्ट्या म्हणजे विकरण-दृष्ट्या दामल्यांनीं ह्या सर्वनामांचा विचार च केलेला नाही. अर्थदृष्ट्या कांहीं लंगडापांगळा ऊहापोह केल्यासारखें करून संख्यादृष्ट्या इतर वैयाकरणांशीं तंडत बसण्यांत त्यांनीं व्यर्थ वेळ दवडिला आहे. सबब, ह्या वर्गीकरणाच्या दृष्टीनें सर्वनामांचा ऊहापोह होणें अत्यन्त इष्ट असल्यामुळे, ह्या प्रश्नाचा आणखी खल करतो.

मी, तू, आपण, स्वतः, तो, हा, जो, कोण, व काय ह्या नऊ शब्दांना दामल्यांनीं सर्वनामांत गणिलें आहे; म्हणजे ह्या नऊ शब्दांचा एक वर्ग ऊर्फ गण केला आहे. आतां हा वर्ग कोणता समानधर्म पाहून केलेला आहे? ह्या नऊ शब्दांत कांहीं विकरणात्मक साधर्म्य सांपडतें म्हणून हा वर्ग केला आहे, असें दिसत नाही. संस्कृतांत सर्वादिवर्गातील सर्वनामशब्दांत प्रथमेच्या अनेकवचनीं जसः शी (७-१-१७) ई प्रत्यय, चतुर्थीच्या एकवचनीं स्मै (सर्वनाम्नः स्मै ७-१-१४) वगैरे साधर्म्ये सांगितलीं आहेत व ह्या साधर्म्याच्यामुळे च सर्वादि सर्वनामांचा एक निराळा वर्ग बनविला आहे. तशीं कोणतीं विकरणात्मक साधर्म्ये पाहून वरील नऊ मराठी शब्दांचा स्वतंत्र वर्ग दामल्यांनीं बनविला? ह्या नऊ शब्दांत विकरणात्मक साधर्म्य तर बिलकुल नाही. नवांपैकीं कोणता हि एक शब्द बाकींच्या साऱ्या शब्दांसारखा कोणत्या तरी एक किंवा अनेक बाबींत चालत असलेला दिसत नाही. तेव्हां, संस्कृतांतल्याप्रमाणें विकरणसाधर्म्यावरून हा नवांचा वर्ग दामल्यांनीं बनविलेला नाही, हें उघड आहे. मग कोणत्या साधर्म्यावरून दामल्यांनीं हा वर्ग बनविला असावा? तर, तो उपयोगसाधर्म्यावरून दामल्यांनीं बनविला आहे. विशिष्टार्थद्योतक नसून जो विकारी शब्द पूर्वापरसंबंधानें वाटेल त्या नामाबद्धल उपयोगांत येतो, तो सर्वनामशब्द होय. (व्याकरण-पृष्ठ ९७) ह्या व्याख्येत व्याकरणदृष्टीचें प्राधान्य नाही, उपयोगदृष्टीचें प्राधान्य आहे. सर्वनामांचे पोटभेद हि उपयोगदृष्टीनें च दामल्यांनीं बनविलेले आहेत. मग ही च उपयोगदृष्टि एक, अमुक, फलाणा, वगैरेंच्या वांट्यास कां बरें आली नाही? ज्या उपयोगास्तव कोणी हें सर्वनामवर्गांत गणावयाचें त्या च उपयोगदृष्टीस्तव एक, अमुक, फलाणा, हे हि शब्द सर्वनामवर्गांत गणणें जरूर आहे. जितका कोणी हा अनिश्चितार्थक आहे तितके च एक, अमुक, फलाणा, हे शब्द अनिश्चित आहेत.

पाणिनीनें सर्वादिगण केवळ विकरणदृष्टीनें वर्गिलेला आहे. सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वनामानि, असा पूर्वपरंपरागत अर्थ पतंजलीनें भाष्यांत दाखविला आहे खरा. परंतु तो अव्याप्त आहे. कारण सर्वादिगणांतील अंतर ह्या सर्वनामाला तो अर्थ व्यापीत नाही. अंतरे गृहाः व अंतरे शाटकाः या उदाहरणांत म्हणजे

बाहुरचा घरे किंवा वरून पांघरावयाचे साडे, या उदाहरणांत कोणत्या इतर ना मांच्या बद्दल हा अंतर शब्द येतो ? केवळ अंतर ह्या शब्दाचीं रूपें योग व उप-संव्यान ह्या अर्थीं सर्व ह्या सर्वनामशब्दाप्रमाणें होतात म्हणून सर्वनामांत अंतर ह्या शब्दाची गणना विकरणदृष्टीनें केली आहे. तात्पर्य, सर्वादिगण केवळ विकरण-दृष्टीनें बनविलेला आहे. ती दृष्टि मराठी व्याकरणास दामल्यांच्या मते बिलकुल उपयोगी पडत नाही. तेव्हां राहिली अर्थदृष्टि किंवा उपयोगदृष्टि. ह्या दृष्टीनें एक, अमुक, फलाणा, कांहीं, नेमका, हे शब्द सर्वनामवर्गांत गणण्यास कोणता च प्रत्यवाय दिसत नाही. पतंजलीला हि कित्येक सर्वनामांच्या सर्वनामत्वाबद्दल शंका आली होती व ती त्यानें नमूद हि केली आहे. प्रथम पूर्वपक्ष असा केला कीं, सर्व नामांच्याबद्दल येणारा जो शब्द तो जर सर्वनामसंज्ञक होतो हें खरें, तर उभ हा शब्द कोणत्या नामांच्याबद्दल येतो म्हणून सर्वनामवर्गांत गणला ? उत्तरपक्षः— रामा व गोविंदा या बोलण्यांत पूर्वीं येऊन गेलेल्या नामांच्याबद्दल उभ हा शब्द सध्यां आम्हीं योजिला सबब उभ हा सर्वनामशब्द होय. ह्यावर पूर्वपक्षकार म्हणतो, असें जर आहे, तर रामा, गोविंदा व रुष्णा ह्या बोलण्यांत पूर्वीं येऊन गेलेल्या तीन नामांच्याबद्दल त्रि (त्रयः) हा शब्द हि असा च योजतां येतो, आणि असे लक्षावधि संख्यावाचक शब्द मार्गे बोलण्यांत येऊन गेलेल्या लक्षावधि नामांबद्दल योजतां येऊन हक्कानें सर्वनामसंज्ञा पावतील. उत्तरपक्षः—आपण म्हणतां तें रास्त आहे. असे लक्षावधि संख्याशब्द सर्वनामसंज्ञक होऊं लागतील, ह्यांत संशय नाही. परंतु आमची सर्वनामाची व्याख्या, सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वनामानि, अशीच केवळ नाही; तर गणसूत्रपठित सर्वादिगणांत जे शब्द आले आहेत व ज्यांच्यावर विकरणाचीं कांहीं कार्ये नियमानें होतात; त्या शब्दांत उभ शब्द पठित आहे म्हणून त्याला आम्ही सर्वनामशब्द म्हणतो. सूत्रकारानें उभ शब्द सर्वादांत व सर्वनामांत येवढ्या च करितां गणला आहे कीं त्याला अकञ् प्रत्यय लागतो. अव्ययसर्वनाम्नां अकञ् प्राक्टेः (५-३-७१). भाष्य (१-१-२७):

(पूर्वपक्ष) अथ उभस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः ?

(उत्तरपक्ष) उभस्य सर्वनामत्वे अकञर्थः पाठः क्रियते । उभकौ ।

ह्या पूर्वोत्तरपक्षांत सिद्धांत्याला असें कबूल करावें लागलें कीं, उभ हा शब्द पूर्वीं बोलण्यांत येऊन गेलेल्या दोन नामांबद्दल आल्यानें जितपत सर्वनामसंज्ञेस पात्र होतो तितपत च त्रयः, चत्वारः, वगैरे अगणित शब्द मार्गील नामांबद्दल आल्यानें सर्वनामसंज्ञेस पात्र आहेत; इतकेंच कीं सूत्रकारानें ह्या अगणित संख्या-शब्दांना सर्वनाम ही संज्ञा दिलेली नाही व उभ या शब्दास कांहीं विकरणकार्या-स्तव दिली आहे, सबब आम्ही उभ याला सर्वनाम म्हणतो व त्रयः, चत्वारः यांना

म्हणत नाही. बाकी त्रयः, चत्वारः यांना सर्वनामं म्हणण्यास दुसरी कोणती हर-
कत नाही.

भवत् हे सर्वनाम तर प्रायः सर्व शब्दासारखे मुळीं च चालत नाहीं मग त्याची
गणना सर्वनामांत कां केली, असा प्रश्न काढून त्याचे हि समाधान माण्यांत
सांपडते:—

(पूर्वपक्ष) अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि ?

(उत्तरपक्ष) भवतः अकच्छेषात्वानि प्रयोजनानि । अकच् । भवकान् ।

शेषः । स च भवांश्च भवन्तौ । आत्वं । भवादृगिति ॥

यद्यपि प्रथमादिविभक्तींत सर्व शब्दाप्रमाणे भवत् शब्दाला सर्व च कार्ये होत
नाहींत; तत्रापि, अकच् वगैरे तीन कार्ये भवत् शब्दाला सर्वनामांच्या प्रमाणे
होतात. सबब त्याची गणना विकरणकार्यास्तव सर्वनामांत केलेली आहे. अर्था-
वरून केलेली नाही.

उभे हे द्विवचनीं चालत असल्यामुळे विभक्तिप्रकरणीं सर्वनामकार्ये त्याचे-
ठाई दृश्यमान होत नाहीत, व भवत् हे विभक्तींत सर्वनामाप्रमाणे मुळीं च चालत
नाहींत, अशी स्थिति असतांना हि अकजादि कार्याकरिता त्यांची गणना पाणि-
नीनें सर्वनामांत केली. जर ही अकजादि कार्ये ह्या दोन शब्दांना न होती, तर
त्यांची गणना पाणिनीनें सर्वनामांत केली नसती. आतां दामल्यांना माझा असा
प्रश्न आहे कीं, अशीं कांहीं कार्ये, सर्वनामं ओळखण्याची साधनें म्हणून, हुडकून
काढण्याचा प्रयत्न त्यांनीं केला आहे काय ? व तशीं कांहीं कार्ये सांपडलीं असतां,
तीं अमुक, एक, फलाणा, वगैरेना लागत नाहीत व मी, तो, तूं यांना लागतात,
असा कांहीं भेद त्यांच्या दृष्टीस पडला आहे काय ? नसल्यास खालील एकशेष
समासांचा त्यांनीं विचार करावा.

सः	च	अहं	च	आवाम् = तो	व	मी	आम्ही (एकशेष द्वंद्व)
रामः	च	अहं	च	आवाम् = राम	व	मी	आम्ही (एकशेष द्वंद्व)
रामः	च	त्वं	च	युवाम् = राम	व	तूं	तुम्ही
ते	च	त्वं	च	यूयम् = ते	व	तूं	तुम्ही
ताः	च	त्वं	च	यूयं = त्या	व	तूं	तुम्हीं
सः	च	एषः	च	एते = तो	व	हा	हे
सः	च	एषः	च	ते = तो	व	हा	ते
सः	च	अमी	च	अमी = तो	व	अमुक	अमुक
ते	च	एके	च	एके = ते	व	एक	एक

ते च कत्येके च कत्येके = ते व कित्येक कित्येक
 ते च के च के = ते व कांहीं कांहीं
 ते च ये च ये = ते व जे जे

एणेप्रमाणे संस्कृतांतल्याप्रमाणे मराठींत एकशेष द्वंद्व समास होतात. त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् (१-२-७२). मराठींत एकशेष द्वंद्व मुळीं च नाहीं असें दामल्यांनीं आपल्या शास्त्रीय व्याकरणाच्या ६१६ व ६१७ ह्या पृष्ठांत निक्षून सांगितलें आहे, तें अत्यन्त निराधार आहे. संस्कृतांत हें शेषकार्य त्यदादिसर्वनामांना होते. म्हणजे शेषकार्य होणें ही सर्वनामत्वाचा एक खूण आहे. तशी च ती मराठींत हि सर्वनामत्वाचा खूण आहे. शेषकार्य ज्या ज्या शब्दाला होईल तो तो शब्द मराठींत सर्वनामसंज्ञेस पात्र होईल. आतां संस्कृतांत त्यदादिउपगणांतील च तेवढ्या सर्वनामांना हें शेषकार्य होत असे. परंतु मराठींत तें आणिक कांहीं शब्दांना हि होतें. कारण उघड च आहे. संस्कृताला व मराठीला अडीच तीन हजार वर्षांचें अंतर पडलेलें आहे. त्या अवधींत मराठीनें महाराष्टी, फारसी वगैरे भाषांतून संस्कृतांत नव्हती अशा कांहीं सर्वनामांची कमाई केलेली आहे व संस्कृतांतील त्यदादीतर सर्वनामांना शेषकार्यक्षमत्व अनुकरणानें आणिलेलें आहे. अशा त्यदादीतर सर्वनामांचें शेषकार्य येथें दाखवितों.

हा असा आणि रामा = हे असे (इदं पासून निघालेला अकच्च)

असा आणि रामा = असे

कसा आणि रामा = कसे

तसा आणि रामा = तसे

रामा आणि फलाणा = फलाणे

रामा आणि सारे = सारे

रामा आणि सर्व = सर्व

रामा आणि अवघे = अवघे

रामा आणि वरकड = वरकड

रामा आणि तमके = तमके

रामा, गोविंदा आणि हरएक = हरएक

रामा आणि किती = किती

असे एकशेष द्वंद्व मराठींत होतात. म्हणजे शेषकार्य ह्या शब्दांवर दृश्यमान होतें. सबब हे शब्द सर्वनामत्वावर आपला हक्क भरभक्कम पुराव्यानें बजावतात. ह्या शब्दांपैकी अस, कस, तस, तमक, हरएक व किती हे सहा शब्द त्यदादि-

वर्गातील इद्म्, किं, तद्, तद् + अद्स् व एक या सर्वनामांपासून निघालेले असल्यामुळे, परंपरेने च शेषकार्य होण्याला पात्र होते. सार, सर्व, अवघ, वरकड व फलाण हे पांच शब्द मात्र मराठीने सर्वनामवर्गात नवीन आणिले. अमुक हा शब्द अद्स् पासून निघालेला असल्याकारणाने, तो पिढीजात सर्वनाम आहे त्याला सर्वनामांच्या यादीतून दामल्यांनी व्युत्पत्यज्ञानास्तव गाळला आहे. तमुक हा तद् + अद्स् या दोन सर्वनामांपासून निघाला असल्याने, त्याचा हि सर्वनामत्वावर वंशपरंपरेचा हक्क आहे. तात्पर्य, शेषकार्यपात्रत्व ही सर्वनामत्वाची मराठीत नियतकैखूण आहे, हा राद्धान्त. या राद्धान्तान्वये परीक्षा करून मराठीतील सर्वनामांची यादी करण्याचे काम शालेय वैयाकरणांनी आतां विनधोक परंतु जपून करावं. कां कीं, व्युत्पत्यज्ञानास्तव एका सर्वनामाचीं रूपे दुसऱ्या च एखाद्या सर्वनामाचीं समजून घोंटाळा माजण्याचा संभव असतो. उदाहरणार्थ, दामल्यांचे (व्याकरण - पृष्ठ ३९९) काय हे सर्वनाम ध्या. ह्याचीं तृतीयादिविभक्तींचीं रूपे कशाने वगैरे दामले देतात, व टिपेंत सांगतात कीं, कसा ह्या शब्दाचीं रूपे कायच्या प्रथमोत्तर विभक्तीत येतात. परंतु, कसा हा शब्द दामल्यांच्या मते सर्वनाम नाही. मग कायचे काम करतांना तो सर्वनाम कसा होईल? ह्यावर दामले उत्तर करतात कीं, वाटेल तें म्हणावें (व्याकरण पृष्ठ ४००)! वाटेल तें समजून, व्याकरणशास्त्र बनत नसतें. व्याकरणशास्त्रांत निश्चित अशीं च विधाने करावी लागतात. हे दामल्यांना समजत नाही असें नाही. तर काय ह्या सर्वनामाला विभक्तिविकरण होतें कीं नाही, ह्याचा विकल्प त्यांच्या मनांत घोळत आहे व कशाने वगैरे रूपे काय या शब्दाचीं नाहीत हे ध्यानांत येऊन ते बुचकळ्यांत पडले आहेत. ह्या संशयस्थितींत काय ला कसा याचीं रूपे जोडून, त्यांनीं अलगेच कसा हे सर्वनाम आहे, असें जापकतः दर्शविलें आहे. ही क्युली कांहीं लहानसहान नाही. परंतु, असला लपंडावीचा प्रकार करण्याची कांहीं जरूर नव्हती. कसा हे कोणत्या प्रकारचे सर्वनाम आहे, हे सिद्ध होईल व तें काय ह्या सर्वनामाहून निराळें आहे हे हि सिद्ध आहे. काय हे सर्वनाम कोणत्या स्वभावाचे आहे व त्याची वंशपरंपरा काय, हे मात्र त्यांना माहीत नाही. सबब, ह्या गूढ सर्वनामाचे विवेचन स्वतंत्रपणे करतो. दामल्यांच्या व्याकरणाच्या १२१, १२३, व ५७७ उ, ह्या कलमांत आम्हीं, तुम्ही, हे, इतके, असे, हीं सर्वनामे ज्या कार्यास्तव दिलीं आहेत ते कार्य एकशेष होय. तात्पर्य, अस, इतक, एवढ, वगैरे सर्वनामे आहेत. कारण, तीं शेषकार्यक्षम आहेत. फक्त दामल्यांना शेषकार्य ओळखतां आले नाही इतकेच.

(१६)

संस्कृतांत किं हें सर्वनाम प्रश्नार्थक हि आहे व सामान्यार्थक किंवा अनिश्चितार्थक हि आहे. प्रश्नार्थक किं बहुधा एकटें योजिलें जातें. व अनिश्चितार्थक किंवा सामान्यार्थक किं चित्, चन, वा किंवा अपि ह्या अव्ययांचा जोड करून योजिलें जातें. प्रश्नार्थक किं नु ह्या अव्ययाचा वाटल्यास जोड घेतें. असे हे दोन प्रयोग किं सर्वनामाचे होतात. पैकीं प्रश्नार्थक किं चें मराठींत तिन्ही लिंगीं विकरण येणेंप्रमाणें होतें.

१ काय ?

कः गच्छति ? = काइ (काय) जातो ? पुरुष जातो
के गच्छति ? = काइ (काय) जातात ? पुरुष जातात
कं हंति ? = तो काइ (काय) मारतो ? पुरुष मारतो
कान् हंति ? = तो काइ (काय) मारतो ? पुरुष मारतो
सः केन हन्यते = तो काई (काय) मारला जातो ? पुरुषानें मारला जातो
सः कैः हन्यते = तो काई (काय) मारला जातो ? पुरुषांनीं

कस्मै = काह्या, काई (काय)
केभ्यः = काई (काय)
कस्मात् = काई (काय)
केभ्यः = काई (काय)
कस्य = काई (काय)
केषां = काई (काय)
कस्मिन् = काई (काय)
केषु = काई (काय)

(चान्त) किमीय = काईच (कायच) काह्याच

कंसांत दिलेलीं रूपें फक्त वर्तमान मराठींतलीं आहेत. कंसाचाहेरचीं रूपें ज्ञानेश्वर-कालीन हि आहेत. काई, काय असें रूप तिन्ही लिंगीं साती विभक्तींत असतें. काय हा शब्द असा स्वतंत्र चालतो. त्याला कसा ह्याची मदत बिलकुल नको. अपभ्रंशांत किम् चें काई असें रूप होतें. त्यावरून मराठी काई-काय हें रूप निघालें आहे.

२ कोण ?

प्रश्नार्थक कोण किं नु ? ह्या दोन शब्दांपासून अपभ्रंशांतलीं कवणु या रूपाच्या

द्वारा मराठीत आला आहे. ज्ञानेश्वरकालीं ह्याचीं तिन्हीं लिंगीं रूपें निरनिराळीं होत. कवण (पुं.), कवणी (स्त्री.), कवणें (नपुं.). प्रस्तुत कालीं हें तिन्हीं लिंगीं एकसारखें चालतें.

३ कोणत ? (तो-ती-तें)

हें जोड सर्वनाम आहे. ह्यांत एकंदर तीन शब्द आहेत. कः + नु + त्यद् = कोणत. (पुं.) कोणतो, (स्त्री.) कोणती, (नपुं.) कोणतें.

हीं तीन प्रश्नार्थक सर्वनामें किम्पासून निघतात. आतां किम् पासून निघणाऱ्या अनिश्चितार्थक सर्वनामांची परंपराः—

४ कांही

किमपि = काई + हि = कांही

हें तिन्हीं लिंगीं येणेप्रमाणें वर्तमान मराठीत चालतें.

प्र. कांही - कांही

द्वि. कांहीला - कांहीला

तृ. कांहीनें - कांहीनीं

इ. इ. इ.

५ कोणी

हें कः अन्य ह्यांच्यापासून निघतें.

६ कोण

हें कः चन ह्यांच्यापासून निघतें.

प्र. कोण

द्वि. कोणा-कोणाला-कोणां-कोणांना

तृ. कोणें-कोणीं

बाकीं रूपें कोणीप्रमाणें

काय (अव्यय) किं पासून.

कायनु किं नु पासून हें अव्यय निघतें. ह्याचा प्रचार आशिष्टांत फार. किं पासून कियतू, कति वंगेरे शब्द निघाले. त्याचे पासून खालील मराठी शब्द येतातः—

कियत्	=	केवढ
कति	=	किति
कतिक	=	कितीक
कति एक	=	कित्येक
कति	=	कइ
कतिक	=	कइक, कैक
कतम	=	कायते, कोणते
कतिधा	=	कितिदां
कादश	=	काईस (सा - सी - सें), कैस, कंसं.

इ. इ. इ.

ह्या कस चीं रूपें कसा, कशी, कसें, अशीं तिन्हीं लिंगीं आकारान्त, ईकारान्त व एकारान्त चालतात. पैकीं आकारान्त कसा चीं रूपें दामल्यांनीं काय ला चिकट-विलीं आहेत. ह्याहून जास्त गूढ ह्या काय सर्वनामांत नाहीं.

(१७)

आपण

(१) संस्कृत आत्मन् पासून महाराष्ट्री अप्पाण व त्यापासून मराठी आपण

स	आत्मा	गच्छति = आपण जातो
ते	आत्मानः	गच्छन्ति = आपण जातात
त्वं	आत्मा	गच्छसि = आपण जातोस
यूयं	आत्मानः	गच्छथ = आपण जातां
अहं	आत्मा	गच्छामि = आपण जातो
वयं	आत्मानः	गच्छामः = आपण जातो

प्रथमेच्या एकवचनीं व अनेकवचनीं आपण ह्याचा प्रयोग एणेंप्रमाणें होतो. म्हणजे आपण हा शब्द मी आम्ही, तूं तुम्ही, तो व ते, या साही सर्वनामरूपां-बद्दल एकटा च योजिला जातो. आदरार्थ किंवा उत्कट स्वार्थ दाखवावयाचा असला म्हणजे आपण हें सर्वनामांचें सर्वनाम योजिलें जातें. उत्कट स्वार्थी आपण जेथें योजिला जातो, तेथें त्याला दामले आत्मवाचक म्हणतात; व आदरार्थी जेथें योजिला जातो तेथें त्याला प्रथमद्वितीयपुरुषीं व अनेकवचनीं चालणारा पुरुषवाचक म्हणतात. तात्पर्य, पुरुषवाचक आपण शब्द निराळा व आत्म-

वाचक आपण शब्द निराळा, असें दामले म्हणतात. परंतु तसा भेद करण्याचें कांहीं कारण नाहीं. कां की आपण ह्या शब्दाचे जात्या च उत्कट स्वार्थ व आदर असे दोन अर्थ मराठींत आहेत. मी, तो, तूं ह्या हून उत्कट मीपणा, तूपणा किंवा तोपणा दाखवावयाचा असला म्हणजे त्यांच्याबद्दल आपण योजतात. अहंपणा भासतो, म्हणून प्रथमपुरुषी आपण ह्याला आदर हा अर्थ प्रायः नसतो, केवळ औत्कट्य हा एक च अर्थ असतो. द्वितीय व तृतीय पुरुषी मात्र आदर संभवतो; सबब त्या दोन्ही पुरुषी आपण हें आदरार्थी हि योजिलें जाऊं शकतें.

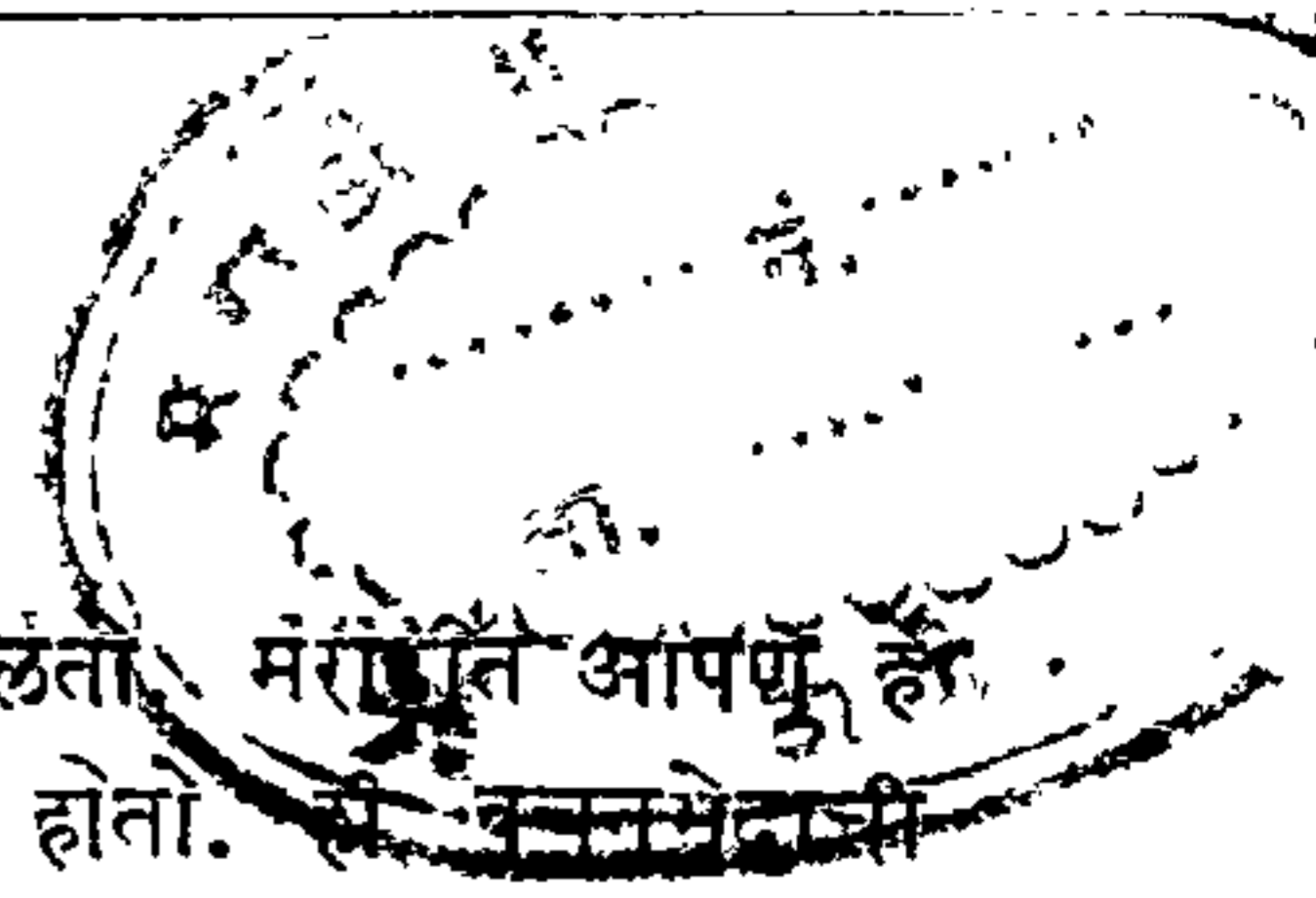
(२) आतां, मी, तूं, तें व आपण ह्या चार शब्दांवर, सर्वनाम ओळखण्याची खूण जें शेषकार्य, तें कसें चालतें तें पाहूं. म्हणजे धेयाकरणांचा पुष्कळ गेरसमज दूर होईल.

मी व तूं = आम्ही	(एकशेष द्वंद्व)
मी व तो = आम्ही	(" ")
तूं व तो = तुम्ही	(" ")
(मी) आपण व तूं = आपण	(" ")
(आम्ही) आपण व तुम्ही = आपण	(" ")
(तुम्ही) आपण व ते = आपण	
(तुम्ही) आपण व मी =	आपण (आम्ही या अर्थी आदरानें)
तुम्ही, ते, व आपण = आपण	

इ. इ. इ.

तात्पर्य, अशा स्थली, आम्ही, तुम्ही व आपण हे एकशेष द्वंद्व समास आहेत. पैकीं आपण ह्या समासाला दामले पुरुषवाचक असें स्वतंत्र सर्वनाम समजतात, तें अर्थात् अयुक्त आहे. एकशेष द्वंद्व समास मराठींत आहे हें ठाऊक नसल्यामुळे, व शेषकार्य पात्रता ही सर्वनामत्वाची नियतैक खूण आहे ह्या गोष्टीचा पत्ता हि नसल्यामुळे, हा गोंधळ दामल्यांच्या हातून घडला, हें उघड आहे. प्रत्ययांचे, शब्दांचे, समासांचे, धातूंचे वगैरेंचे उगम माहीत नसल्याकारणानें दामल्यांनीं अनेक अपविधानें व अपक्क उद्घाटनें व कच्चीं विवेचनें स्थलोस्थलीं केलीं आहेत. त्या प्रत्येकाचें निरसन करण्याचें म्हटलें म्हणजे उगाच व्यर्थ लिखाण मात्र वाढवावें लागतें. सबब, दिग्दर्शनमात्र करून पुढें जातों.

(३) आत्मा आत्मानं हंति	= आपण आपणास मारतो (स्वतास)
स आत्मानं हंति	= तो आपणास मारतो (स्वतास)
ते आत्मानं घ्नति	= ते आपणास मारतात (स्वतास)
ताः आत्मानं घ्नति	= त्या आपणा स्वतास मारतात

प्रायः संस्कृतांत आत्मन् शब्द पुल्लिङ्गी एकैवचर्नी चालता. मराठींत आपणू हे रूप तिन्हीं लिङ्गी मात्र सारखें चालतें, परंतु वचनभेद होतो. ही वचनभेदाची लकब मराठीनें महाराष्ट्रांतून व अपभ्रंशांतून घेतलेली आहे.

(४) आपसात हें रूप आत्मसात् ह्या संस्कृत रूपापासून मराठींत आलें आहे. हिंदीशीं कांहीं संबंध नाही.

हें काम आपसात करा = इदं कर्म आत्मसात् कुरुत
आपसात करा म्हणजे आपणा सर्वांवर घ्या

हें अन्न आपसात वाटा = इदं अन्नं आत्मासात् वंटयत
आपसात वाटा म्हणजे आपणा सर्वांत वाटून घ्या

(५) दामले ज्या रूपांना षष्ठी म्हणतात व ज्यांच्या अन्तीं च हा प्रत्यय असतो (दामले या प्रत्ययाला चा म्हणतात) तीं रूपें आपण ह्या शब्दापासून कशीं निघतात ? दामल्यांच्या षष्ठीचा च (चा - ची - चें) प्रत्यय आपण या शब्दाला कां लागत नाही ? दामल्यांच्या व्याकरणानें, खरें पाहिलें तर, आपणाच (चा - ची - चें) असें रूप षष्ठीचें व्हावें. परंतु तें तसें दामल्यांच्या मते होत नाही, हें दामल्यांना कबूल आहे. दामले लिहितात, आपण ह्या शब्दाची षष्ठी आपला. म्हणजे ल किंवा दामल्यांच्या चुकीच्या परिभाषेनें ला हा षष्ठीचा प्रत्यय झाला. आणि तो तर त्यांनीं आपल्या व्याकरणांत षष्ठीचा प्रत्यय म्हणून कोठें च निर्देशिला नाही. तेव्हां ह्या प्रत्ययाचा छडा लाविला पाहिजे व ह्याचा खरा उगम हुडकिला पाहिजे.

(अ) आत्मन् या शब्दापासून महाराष्ट्रींत अप्प असें रूप होतें व ह्या अप्प ला स्वार्थक उल्लु हा प्रत्यय लागून अप्पुल्ल असें रूप होतें. ह्या अप्पुल्ल पासून मराठी आपुल (ला - ली - लें) किंवा आपल (ला - ली - लें). आपल म्हणजे केवळ आत्मन्.

तो आपला तेथें आहे
ती आपली निघून गेली
ते आपले माशा मारीत बसले

या वाक्यांत आपला, आपली, आपले, हीं प्रथमेचीं रूपें आपल या शब्दाचीं आहेत व तीं तो, ती, ते यांशीं समाधिकृत आहेत. ह्या आपल (ला - ली - लें) शब्दाची दामल्यांनीं निरर्थकांत गणना केली आहे.

(आ) आत्मन् शब्दाला य प्रत्यय लागून आत्म्य असें तद्धित होतें. त्याचें प्राकृत अप्पिल असें होऊन मराठींत आपिल - आपल (ला - ली - लें) हीं

रूपे साधतात. इतर बहुतेक शब्दांत य पासून च मराठींत होतें. परंतु मध्य व आत्म्य ह्या शब्दांची मज्झ व अप्प अशीं रूपे होऊन व नंतर त्यांना इल्ल प्रत्यय लागून मज्झल्ल व अप्पिल्ल अशीं रूपे साधतात व ह्या शेवटच्या रूपांवरून मधल (ला - ली - लें) व आपल (ला - ली - लें) हीं रूपे साधतात. हा आपल (ला-ली-लें) शब्द नाम किंवा विशेषण आहे व तत्संबंधक आहे. तात्पर्य आपण याची षष्ठी आपल नाही. आपल हा शब्द आत्म्य ह्या तत्संबंधक शब्दापासून निघालेला आहे व तो विशेषण किंवा नाम आहे. उदाहरणें सुलभ आहेत.

(१८)

स्वतः

हा शब्द संस्कृतांतल्या प्रमाणें च मराठींत अव्यय आहे. परंतु, दामले म्हणतात त्याप्रमाणें हा नाम नाही. ह्याला नाम कां म्हणावयाचें, तर, दामले सांगतात त्याला विभक्तिविकरण होतें म्हणून ! ही शास्त्रीयपद्धति नाही, शास्त्रीय पद्धतीची थटा आहे.

वस्तुस्थिति अशी आहे कीं दामले येथें निरनिराळ्या दोन शब्दांना एक च मानीत आहेत. स्वतः हा शब्द निराळा व स्वता हा शब्द निराळा. स्वतः हें अव्यय आहे व स्वता हें नाम आहे. दामले समजतील कीं स्वता हें पुल्लिंग आहे. तर तसें नाही. स्वता हें स्त्रीलिंग आहे. स्व हा शब्द संस्कृतांत मी, तो, तूं या सर्वनामांचें सर्वनाम आहे म्हणजे ह्यांच्या आवृत्तीबद्दल तें योजिलें जातें, म्हणजे तें त्या त्या सर्वनामांची तत्ता दाखवितें. ह्या स्व सर्वनामशब्दाला ता हा भाववाचक प्रत्यय लागून स्वता हें स्त्रीलिंगी भाववाचक नाम झालें. त्याचा उपयोग मराठींत येणें-प्रमाणें होतोः--

मी घराचा स्वता मालक आहे = अहं गृहस्य स्वतया स्वामी अस्मि

येथें स्वता ही तृतीया आहे. आकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांची तृतीया ज्ञानेश्वर-कालीं अशी होत असे.

मी स्वतास ह्मणतो = अहं स्वतां संभणामि

येथें स्वतास द्वितीया आहे. मी आपल्या अहंपणास उद्देगून म्हणतो.

मी स्वताशीं लबाडीनें वागतों = अहं स्वतया समम् आपलाप्येन वर्तामि

येथें स्वताशीं ही तृतीया + शीं आहे. मी आपल्या अहंपणाशीं लबाडीनें वागतो.

मी स्वता पार्शीं पैसे ठेवतो = अहं स्वतायाः पार्श्वे द्रव्यं निदधामि

येथें स्वता ही षष्ठी आहे.

मी स्वताचें हित पहातो = अहं स्वतीयं हितं पश्यामि

येथें स्वताचें हें विशेषण आहे.

मी स्वतांत ब्रह्म पहातो = अहं स्वतायां ब्रह्म पश्यामि
येथें स्वतांत सप्तमी आहे.

माकड स्वता शहाणें असतें = मर्कटं स्वतया शिक्षणीयं अस्ति

ती स्वता मुखत्यार आहे = सा स्वतया स्वाम्यं करोति

ते स्वता राजे आहेत = ते स्वतया राजानः संति

त्यानीं स्वतां हें काम करावें = तैः स्वतया इदं कर्म कर्तव्यं

दूध स्वता गोड असतें = दुग्धं स्वतया स्वादु वर्तते

मी स्वतः मारतो = अहं स्वतः मारयामि (व्याघ्रादीन्)

येथें स्वतः हें अव्यय आहे.

मी स्वतास मारतो = अहं स्वतां संमारयामि

येथें स्वतास द्वितीया आहे. मी आपल्या अहंभावविशिष्ट जें शरीर त्यास मारतो.

असे आणिक शेकडों प्रयोग देतां येतील. तात्पर्य, स्वतः हें अव्यय आहे व स्वता हें भाववाचक नाम आहे. आणि दोनी हि सर्वनामें नाहींत.

(१९)

पाणिनीय सर्वनामें

पाणिनीय सर्वनामें घेऊन त्यांतील मराठींत कोणतीं उरलीं आहेत तें दाखवितों:—

१ त्यद् = च (चा - ची - चें)

२ त्वद् = त (ता - ती - तें)

३ तद् = त (तो - ती - तें)

४ यद् = ज (जो - जी - जें)

५ एतद् = ह, ए (ज्ञानेश्वर) ह्यानें

६ इदम् = य, य (ज्ञानेश्वर) यानें

७ अदस् = अमुक, अस

८ एक	= एक
९ द्वि	= दोघ
१० युष्मद्	= तूं
११ अस्मद्	= मी
१२ भवतु	= बावा (सर्वनाम नाही)
१३ किम्	= काय
१४ किमपि	= कांहीं
१५ किम् नु	= कोण ?
१६ किंचन	= कोण
१७ किं अन्यत्	= कोणी
१८ स्वं	= सुक. स्वतः, स्वता (सर्वनाम नाही), सख्त, सग.
१९ सर्व	= सर्व
२० सर्व	= सार (रा - री - रें)
२१ विश्व	= ०
२२ उभय	= उभ (भा - भी - भें) सर्वनाम
२३ उभ	= उपभयतः, उभयता, उभयत्र
२४ कतर	= कोणीतरी, काहीतरी, कांहींतर, कोणतर
२५ ततर	= तोतरी, तोतर
२६ यतर	= जोतरी, जोतर
२७ इतर	= येर (ज्ञानेश्वर), इतर, यर
२८ अन्यतर	= न्यार, निराळ (स्वार्थक आळ)
२९ कतम	= कोणतो
३० ततम	= तोतो
३१ यतम	= जोजो
३२ अन्य	= आणिक, आन अन्य
३३ त्वत्	= तो - ती - तें
३४ त्व	= तो - ती - तें
३५ नेम	= नेमक (का - की - कें), निम (मा - मी - में)
३६ सम	= समध (धा - धी - धें), समंध (धा - धी - धें)
३७ सिम	= सिमध (धा - धी - धें)

पूर्व, अपर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर, हीं मराठींत सर्वनामं नाहींत.
अंतर व बहिस् हीं हि मराठींत सर्वनामं नाहींत.

आतां, सर्वनामत्वाची जी दुसरी एक खूण अकच्कार्य तें ह्या प्रत्येक सर्वनामाला लागून मराठींत साकच्च रूपें कशीं होतात तें पहाण्यासारखें आहे. पैकीं, अदस् सर्वनाम प्रथम घेतों.

(१)

अनकच्च रूपें

अदस्

१ असौ	अमी
२ अमुम्	अमून्
३ अमुना	अमीभिः

साकच्च रूपें

१ असकौ असुकः	} अमुके
२ अमुकम्	
३ अमुकेन	अमुकान् अमुकैः

साकच्च अदस् ह्या सर्वनामाचीं दोन अंगें होतात. एरु असक व दुसरें अमुक. आणि ह्या दोन अंगांपासून मराठींत अस (सा-शी-सैं) व अमुक (का-की-कें) हीं दोन सर्वनामें उत्पन्न होतात. ईदृश व एतादृश या शब्दापासून ऐस (सा-सी-सैं ज्ञानेश्वर) या रूपाच्या द्वारा जो अस (सा-शी-सैं) शब्द त्याहून ह्या साकच्च अदस् सर्वनामापासून निघालेला अस (सा-शी-सैं) सर्वनामशब्द निराळा आहे.

असौ च देवदत्तः च रामः च अमी = असा व देवदत्त व राम असे
रामः च गोविंदः च अमू = रामा व गोविंदा असे

ह्या अदस् सर्वनामापासून प्राकृतद्वारा (असौ = अहो) ह (हा-ही-हें) हें सर्वनाम मराठींत आलें आहे.

असौ च रामः च अमू = हा व राम हे किंवा असे

तात्पर्य ह, अस व अमुक हीं तीन सर्वनामें अदस् या संस्कृत सर्वनामापासून मराठींत आलीं आहेत. हीं तिन्ही विप्रकृष्टार्थी संस्कृतातल्याप्रमाणें मराठींत योजतात. संस्कृतांत अदस् व तद् हीं विप्रकृष्टार्थक सर्वनामें आहेत. त्यामुळे, तदुत्पन्न ह (हा-ही-हें) व त (तो-ती-तें) हीं दोन्ही विप्रकृष्ट अर्थ मराठींत दाखवितात. हें विप्रकृष्टार्थक ह (हा-ही-हें) सर्वनाम सन्निकृष्टार्थक ह (हा-ही-हें) सर्वनामाहून निराळें आहे. सबब त्याची व्युत्पत्ति पुढें करतो.

(२)

इदम्

अनकच्च

अयं इमे

इमं इमान्

साकच्च

अयकं इमके

इमकं इमकान्

ज्ञानेश्वरकालीं इदं पासून प्रथमेत ह, ईव प्रथमेतरविभक्तीत इय, इ, अशीं अंगे होत. इहीं, इयेतें, इया, हा, ई, एं, हें, इत्यादि.

वर्तमान मराठीत इदं पासून प्रथमेत ह व प्रथमेतरत्र य व इ हीं अंगे होतात. हा, ही, हे व यानें, इनें, इत्यादि.

हें (ह, इ, य) सर्वनाम सन्निरुष्ट अर्थ दाखवितें.

साकच्च इदकस् पासून अयकं द्वारा हाएक (हायक), हीएक, हेंएक, हीं सर्वनामं मराठीत उत्पन्न झाली आहेत. अज्ञातार्थी किंवा कुत्सितार्थी अकजू होतो. मराठीत हि तो च अर्थ होतो.

ही बाई आली आहे = इयं स्त्री आगता (ज्ञाता, निश्चित)

हीएक बाई आली आहे = इयकं स्त्री आगता (अज्ञाता, कोणी तरी)

हें साकच्च रूप मराठी वैयाकरणांनीं ओळखिलें नाहीं.

(३)

एतद्

एषः एते

एतं एतान्

ज्ञानेश्वरकालीं एतद् पासून (अपभ्रंश एह) द्वारा प्रथमेत ह (हा-ही-हें) व इतरत्र एय अशीं अंगे होत. हा, एया, इत्यादि.

विद्यमान मराठीत प्रथमेत ह व इतरत्र ह्या होतें.

हा ह (हा-ही-हें) समीपतरार्थ दाखवितो.

येणेंप्रमाणें तीन निरनिराळ्या उगमांपासून ह (हा-ही-हें) सर्वनाम मराठीत आलें आहे. पैकीं एतदुत्पन्न ह समीपतरार्थ, इदमुत्पन्न ह सन्निरुष्टार्थ, व अदसुत्पन्न ह विप्ररुष्टार्थ दाखवितो. हे विप्ररुष्टार्थक ह विप्ररुष्टतर अर्थ दाखविणाऱ्या तदुत्पन्न तो या सर्वनामाबद्दल सहज च योजिलें जातें.

हीं खर्डेघाशांचीं पोरें रोड व किरटीं निपजतात. त्यांना अन्न खावयास मिळत नाही. हें घर मोडलें आहे, त्याला नीट केलें पाहिजे.

येथें ह बद्दल त योजिलेलें आहे. कारण दोन्ही विप्रकृष्टार्थ दाखवितात.

हा मी आलों = एषः अहं आगतः

एथें हा समीपतरवर्तित्व दाखवितें. दामले म्हणतात, त्याचा इथें क्रियाविशेषणा-सारखा उपयोग केला आहे. परंतु तसा कांहीं प्रकार नाही. येथें हा समीपतर-वर्ति सर्वनाम आहे.

एषः अहं = हा मी = समीपंतरवर्तित्व

इदं पत्रं = हें पत्र = सन्निकृष्टत्व

अदः पत्रं = हें पत्र = विप्रकृष्टत्व

अदकस् पत्रं = असें पत्र = विप्रकृष्टत्व, कुत्सितत्व

अदकस् पत्रं = अमुक पत्र = विप्रकृष्टत्व, अज्ञातत्व, कुत्सितत्व

(४)

अस, कस, जस, तस

अदकस् = अस (सा - शी - सें)

क अदकस् (कः असकौ) = कस (सा - शी - सें)

य अदकस् (यः असकौ) = जस (सा - शी - सें)

त अदकस् (सः असकौ) = तस (सा - शी - सें)

असा माणूस येत आहे, पहा = असकौ मनुष्यः आयाति, पश्यतात्

कः असकौ = कसा (माणूस)

यः असकौ = जसा (माणूस)

सः असकौ = तसा (माणूस)

हीं अकजुत्पन्न अस, कस, वगैरे दृशाद्युत्पन्न अस, कस, इत्यादहिंन निराळीं आहेत.

हा मुलगा, हा मुलगा आणि हा मुलगा = अयं बालकः, एष बालकः, असौ बालकः

तो मुलगा = सः बालकः

ज्ञानेश्वरकालीं असक (का - की - कें) असें अकच्चक रूप होत असे.

ज्याचे हातांत खड्ग आहे व ज्याचें रूप भयंकर आहे, असा मनुष्य आला = यस्य हस्ते खड्गं वा यस्य रूपं भयंकरं असकौ मनुष्यः आयाति

असकौ = सः (विप्रकृष्ट अर्थ दोन्ही दाखवितात).

तो याचा अनुसंबंधी असा हें दामले, ओळखतात (पृष्ठ ११७-११८). परंतु असा हें सर्वनाम आहे, हें दामले ओळखीत नाहींत.

(५)

ईदृश = अयस (सा-शी-सें) = ऐस = अस
 एतादृश = आयस = ऐस = अस
 अमूदृश = असास (सा-शी-सें)
 तादृश = तैस = तस
 यादृश = जैस = जस
 कीदृश = कैस, कायस, काहीस, काइस - कस
 सदृश = सरिस (सा - शी - सें)

(मत्सदृश) मादृश = मजसरिस
 हीं असास, ऐस, तैस इत्यादि रूपें सादृश्यार्थ दाखवितात.

(६)

एक

(अकच्च) एकक = एकक
 एकतर = (त्यांतून) एकतर
 एकतम = (त्यांतून) एकतो, एकती, एकते

(७)

दोष

दूकौ = दोष, दोषे, दोषै (ज्ञानेश्वर), दोह
 द्दौ अमू = दोष असे = दोषेसे

(८)

(अकच्च) किम् = कायकीं
 किमपि = काहीक
 किंनु = कोणीक
 कोणी व्यापारी होता = कश्चन व्यापारी अभूत्
 कोणिक व्यापारी होता = कश्चन व्यापारी अभूत् (अकच्च)
 काहीक पदार्थ हवा = किमपि वस्तु भाव्यं (अकच्च)

कोणीक, काहीक हीं कोणीएक, काहीएक ह्या रूपांहून निराळीं.

(९)

स्व

(अकच्च) स्वक (कः, का, कं) = सुक (का-की-कें)	
तो सुका-खा आला	= सः स्वकः आगतः
ती सुकी-खी आली	= सा स्वका आगता
तें सुकें-खें	= तत् स्वकं आगतं
तो अपसुका आला	= सः आत्मस्वकः आगतः
ती आपसुकी-का आली	= सा आत्मस्वका आगता
तें आपसुकें आलें	= तत् आत्मस्वकं आगतं

येथें सुख म्हणजे आनंद ह्या शब्दाचा कांहीं एक संबंध नाही. येथें आपसुक म्हणजे स्व. विशेष जोर दाखविण्याकरितां आत्म व स्व हें जोड सर्वनाम योजिलें आहे.

स्वक	= सग (गा-गी-गें)
सगासोयरा	= स्वकः सोदरः
सगीसोयरी	= स्वका सोदरा
स्वक	= सख्वा (ख्वा-खी-खें)
सख्वा भाऊ	= स्वकः भ्राता
सख्वा बहिण	= स्वका भगिनी
सख्वा आई	= स्वका माता
सख्वा चुलता	= स्वकः चुलतातः
सख्वा मामा	= स्वकः मातुलः

(१०)

उभ (अनेकवचन मात्र) सर्वनाम

रामा आणि गोविंदा उभे आले	= राम श्च गोविंद श्च उभौ किंवा उभकौ आगतौ
नवरावायको उभां आलीं	= पति श्च पत्नी च उभकौ आगतौ

येथें उभे, उभां, उभ्या हीं सर्वनामरूपें आहेत.

(११)

(उभय) उभ (भा - भी - भें) सर्वनाम नाही.

उभा रस्ता = उभया रथ्या (दोन बाजू आहेत ज्याला असा रस्ता)

उभी सभा = उभया सभा (दोन बाजू आहेत जिला अशी सभा)
उभा हिरा = उभयः मणिः (दोन बाजू आहेत ज्याला असा हिरा)

उभ्या नदींत म्हणजे नदीच्या दोनी बाजूंस
उभ्या घरांत म्हणजे घरांतल्या दोनी बाजूंस

तिनें काकडी उभी चिरली = तथा कर्कटिका उभयां शीर्णा
ती चोळी उभी शिवते = सा चोलिकां उभयां सीज्यति
ती लुगडें उभें फाडते = सा वस्त्रं उभयं पाटयति

परंतु

उर्ध्व = उभ

तो उभा आहे = सः ऊर्ध्वः अस्ति

ती उभें शिवते = सा उर्ध्वं सीज्यति

ऊर्ध्वार्थी उभ पार्श्वद्वयार्थक उभ हून निराळें.

उभयता याचा उपयोग स्वता सारखा.

उभयतः हें अव्यय.

(१२)

कतर

कतरः याति ? = कोणतर येतो ?

द्वयोः कतरः यातु = दोहोंतून कोणीतरी जावो

एतयोः कतरत् देहि = ह्या दोहोंतून काहीतर दे

येथें तर म्हणजे तन्हि नव्हे

(१३)

ततर

तयोः ततरः अपिचत् = त्या दोहोपैकीं तीतर प्याला

ततरत् देहि = तेंतर दे

ततरा गता = तीतर गेली (दोघोपैकीं)

संस्कृतांत तर नंतर लिंगप्रत्यय लागतात; मराठींत तर च्या अगोदर लागतात.

(१४)

युवयोः यतरा आगच्छति ततरा आगच्छतु = तुम्हा दोहोंतून जतिर यडेलें
तीतर येवो.

(१५)

इतर

यर, येर हीं रूपें ज्ञानेश्वरकालीन. इतर विद्यमानकालीन.

(१६)

युष्मासु कतमः आयातु = तुम्हांतून कोणता किंवा कोणचा येऊं या
एतत्सु कतमत् इष्यते = ह्यांतून कोणतें किंवा कोणचें हवें

एतत्सु कतमत् गृहाण = ह्यांतून कायतें घे

कोणतो ह्याहून कोणता निराळा

दामले ह्या सर्वनामाला विशेषण म्हणतात ! (११९)

(१७)

तत्सु ततमत् विचिनु = त्यांतून तेंतें वेंच

तेषु ततमः आगच्छतु = त्यांतून तोतो येऊं या

ततमाः स्त्रियः आगता = त्यात्या बाया आल्या

दामले (पृष्ठ ११७) ह्या तेंतें, त्यात्या व तोतो यांस साकल्यार्थक द्विरुक्त
सर्वनामें म्हणतात !

उगम माहीत नसल्यामुळें, कांहींतरी म्हणावें झालें !

(१८)

यतमत् इष्टं ततमत् गृह्यताम् = जेंजें इष्ट तेंतें घ्यावें

यतमः कालातिपातं कुर्यात् ततमः दंड्येत = जोजो उशीर करील त्यालात्याला
शिक्षा होईल.

यतम = जोजो

यश्च कश्चन = जो कोणी

यश्च स च = जो तो

जोजो हून जो तो हे अनुसंबंधक शब्द निराळे आहेत.

(१९)

आन (ज्ञानेश्वर), आणिक (साकच्छक), अन्य, ह्यांचे उपयोग प्रसिद्ध आहेत.

(२०)

त्व, त्वत् (अन्यार्थक)

ते असें म्हणतात, ते असें म्हणतात = ते अदः भणंति, त्वे अदः भणंति
दुसऱ्या ते चा अर्थ अन्य असा आहे.

एक, अन्य व ते हीं तान सर्वनामं मराठींत व संस्कृतांत समानार्थक आहेत. तदुत्पन्न तो निराळा व त्वदुत्पन्न किंवा त्वोत्पन्न तो निराळा. तो - एक असें म्हणतो, तेएक असें म्हणतात. येथें त्वकन् या अकृच्च रूपापासून (तेक, तोक) तेएक तोएक हीं सर्वनामं निवालीं आहेत. तोएक म्हणजे अन्यकोणी.

(२१)

नेम

नेम ह्या सर्वनामाचे अर्थ दोनः (१) कांहीं, (२) अर्ध. पैकीं दुसरा अर्थ सामान्यतः संस्कृत व्याकरणांतून देतात, दोन्ही अर्थीं मराठींत ह्या नेम पासून निरनिराळे शब्द साधले आहेत. कांहीं या अर्थीं नेमक (का-की-कें); व अर्ध या अर्थीं निम (मा-मी-में).

(सं.) नेमके (अकृच्च) लोकाः = (मराठी) नेमके लोक (Certain definite people)

Certain ह्या शब्दाचे इंग्रजींत definite व indefinite असे दोन अर्थ आहेत. पैकीं definite some या अर्थीं नेम हें संस्कृत सर्वनाम आहे.

नीम (अर्धा) हा शब्द फारसींत हि आहे. परंतु, संस्कृतांत त्याहून हि तो प्राचीन आहे. सचच, नीम, निमकी, या शब्दांतील नीम संस्कृतोत्पन्न समजणे भाग आहे.

(२२)

सम, सिम (सर्वार्थक)

* समक (अकृच्च) = समग = समध - द = सबंध - द
सिमक = सिमग = सिमध - द
ग चा ध - द होत आहे.

समध - द, सिमध - द हीं सर्वनामं अशिष्ट अद्याप योजतात.

सबंध - द हें अपभ्रष्ट रूप सध्यां मराठींत शिष्ट समजलें जातें.

समके जनाः = { समदे लोक (अशिष्ट)
सबंध सारे लोक (शिष्ट)

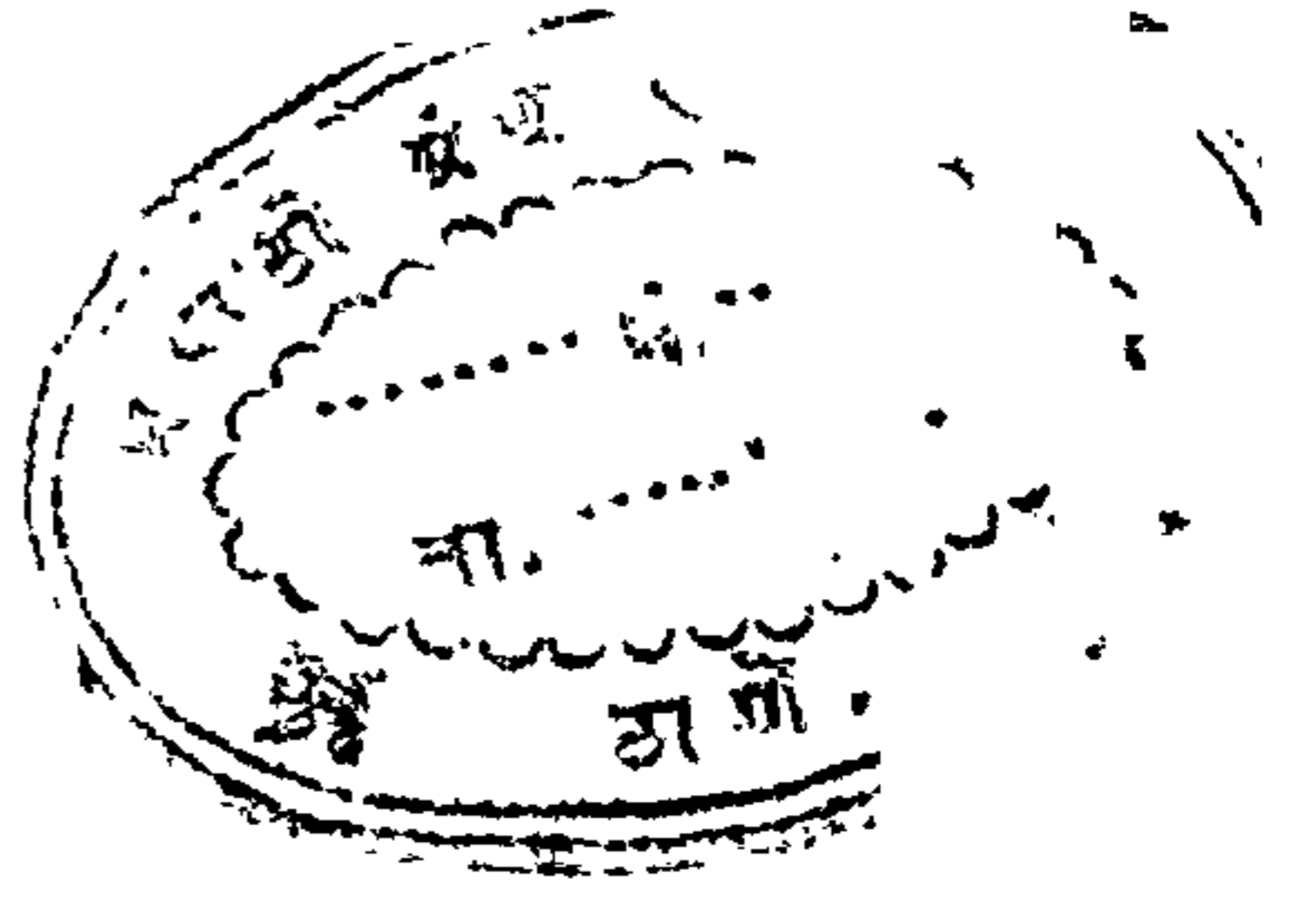
सिमके जनाः = सिमदे लोक (अशिष्ट)

शिष्टांत हा उच्चार व शब्द नाही.

(२३)

ईयत्तरं = इवलेनर - री (अपि)

तावत्तरं = तेवढेंतरी - र
 कियत्तरं = केवढेंतरी - र
 ईयत्तमं = इवलेतें
 तावत्तमं = तेवढेंतें
 कियत्तमं = केवढेंतें
 यावत्तमं = जेवढेंतें

इत्यादि अनेक ठिकाणीं मराठींत इतरडतसोत्पन्न तर व त हे प्रत्यय लागतात. हे तरतमभाव दाखविणाऱ्या तर व तम प्रत्ययांहून निराळे आहेत. व तरी व तर, किंवा तों व तवं या अव्ययांहून निराळे आहेत.

(२४)

कुत्सितार्थक अकज्

संस्कृतांत अकज् कुत्सितार्थीं सर्वनामांना, अव्ययांना व क्रियापदांना लागतो. तसा मराठींत हि लागतो. पैकीं सर्वनामांच्या व क्रियापदांच्या अकज् चें दिग्दर्शन यथे करितों.

सः अन्नं पचति = तो अन्न शिजिवतो (साधा प्रयोग)
 सः अन्नं पचतकि = तो अन्न शिजिवतोय् (अकच्चक प्रयोग)
 यथाकथा पचतकि = कसैंतरी शिजिवतोय्
 सः अन्नं अपचकत् = त्यानें अन्न शिजविलेंय्

पचतकि म्हणजे कुत्सितं पचति

शिजिवतोय् म्हणजे वाईट शिजिवितो

वटुः पाठं करोतकि = पोर अभ्यास करतेंय् (कुत्सितार्थ)

गुतरं गवत्तं अत्तकि = गुहूं गवत खातेंय् (कुत्सितार्थ)

संस्कृतांत अकज् प्रमाणें मराठींत कुत्सितार्थीं य् प्रत्यय क्रियापदरूपांना लागतो.

त्वं कर्म करोषकि = तूं काम करतोसय् (कुत्सितार्थ)

कः कोत्र भोः ! अहकम् = कोण आहे हो ! माय् (अज्ञातार्थ)

त्वकं आगच्छसि = तूय् येतोस

हा कुत्सितार्थक किंवा अज्ञातार्थक अकज् संस्कृतभाषा ज्या वेळीं बोलण्यांत होती त्या वेळीं नित्याच्या प्रचारांतला होता. आधिक संस्कृतांत हे प्रयोग येत नाहींत. त्याप्रमाणें च नित्याच्या घरगुती बोलण्यांत मराठींत कुत्सितार्थक व अज्ञातार्थक य् प्रत्यय येतो; आधिक मराठींत येत नाहीं. पाणिनीच्या सूक्ष्म दृष्टीतून

हे घरगुती परंतु शिष्ट प्रयोग सुटले नाहीत. आमच्या मराठी वैयाकरणसूचींच्या स्थूल नेत्रांस स्थूल प्रयोग हि दिसतनात, मग घरगुती सूक्ष्म प्रयोग कोठून दिसणार !

चेणेंप्रमाणें संस्कृतांतून मराठींत आलेल्या सर्वनामादिक शब्दांची परंपरा आहे. विभक्तिकार्य, शेषकार्य, अकचकार्य व आत्वकार्य इतक्या च्यार कार्यांतून कोणत्या ना कोणत्या तरी कार्याच्या साधर्म्यावरून सर्वादि सर्वनामगण पाणिनीने रचिलेला आहे. इतकें च नव्हे तर केवळ एका शीकार्यास्तव प्रथमादि (१-१-३३) शब्दांना सर्वनामसंज्ञा पाणिनीने तेवढ्यापुरती दिली आहे. आतां, दामल्यांची सर्वनाम-व्याख्या घेतली, तर ती मी, तूं, ते वगैरे अकरा च शब्दांना तेवढी लागते असें नाहीं. तर ती इतर अनेक शब्दांना लागते. परंतु, ते इतर अनेक शब्द वगळून, दामल्यांनीं अकरा च तेवढे शब्द सर्वनामसंज्ञेस पात्र, काय साधर्म्य पाहून, केले तें त्यांचें त्यांस माहीत. पाणिनीप्रमाणें कांहीं कार्यसाधर्म्य हि दामले सांगत नाहीत. तेव्हां, कांहींतरी करावयाचें म्हणून त्यांनीं हा अकरांचा वर्ग बनविला आहे असें म्हणावें लागतें. तात्पर्य, दामल्यांचें हें सर्वनामप्रकरण अत्यन्त व पराकाष्ठेचें अशास्त्र आहे. कित्येक सर्वनामें त्यांनीं ओळखिलीं नाहीत, कित्येक सर्वनामें त्यांना सांपडलीं नाहीत, कित्येक सर्वनामांना त्यांनीं षष्ठीचे प्रत्यय ठरविले, कित्येक सर्वनामांची गफलत केली आहे, कित्येक सर्वनामांना क्रियाविशेषणांत काढिलें आहे, आणि एकाचीं रूपें दुसऱ्या च सर्वनामाला चिकटविलीं आहेत. हा गोंधळ एकट्या दाम-ल्यांनीं च तेवढा केला आहे, असें नव्हे. इतरांचा तर येथूनतेथून सगळा च गोंधळ आहे. त्या सर्वांत दामल्यांचा गोंधळ अंमळ कमी. परंतु हा जो कमी गोंधळ तो हि पराकाष्ठेचा आहे, असें म्हटल्यावांचून गत्यन्तर नाहीं. मराठीचें व्याकरण रचावयाला जावयाचें आणि संस्कृत व्याकरणाकडे हुंकून हि पहावयाचें नाहीं, ही कोण तऱ्हा ! लम लावावयाला जावयाचें आणि कुळगोत पहावयाचें नाहीं, हा सुधारका बाष्कळ-पणा व्याकरणांत बिलकुल खपत नाहीं. कुळगोत न पहातां धेडगुजरी लमें लावि-ल्यानें जशी अकर्माशी प्रजा निपजते, त्याप्रमाणें कुळगोत न पहातां शब्दांचें व प्रत्ययांचें वर्गीकरण केल्यानें, सर्वत्र अव्यवस्थितपणा व अशास्त्रता माजते.

(२५)

कतिचन = कितिजण

किंचन = काहीजण, कोणजण

एकचन = एकजण

इतरेचन = येरजण

सर्वेचन = सर्वजण, सारेजण, सान्याजणी

विश्वचन = विश्वजन
द्विचन = दोघेजण

हीं सर्वनामों चन हें अव्यय लागून झालीं आहेत.

---

(२०)

अव्ययें

(१)

स्वरादिनिपातम् अव्ययं (१ - १ - ३७). अव्ययसर्वनाम्नां अकच् प्राक्
टे: (५ - ३ - ७१). स्वरादि अव्ययांना अकच् प्रत्यय लागून व न लागून
मराठींत येणेंप्रमाणें अव्ययें होतात. चादयः असत्वे (१ - ४ - ५७). प्रादयः
(१ - ४ - ५४).

कम् = का

भाजी आणिली का आणि मग खाल्ही का. असा प्रयोग गोष्टी सांगताना
गांवडे करतात. येथें का प्रश्नार्थक नाही. हा का प्रत्येक वाक्याच्या शेवटीं अप्रश्ने
निरर्थक योजतात.

नञ् = नकञ् = नग (अकच्क)

तू नग जाऊं (अशिष्ट)

हेतौ = हेतकौ = हेतूकी, हेतकी (अकच्क)

मी तेथें गेलों; हेतूकी तो भेटावा.

येथें हेतूकी एवढें संबंद अव्यय आहे.

उच्चिरकम् = उशिरा (अकच्क)

चिर या शब्दाचीं एकवचनीं रूपें संस्कृतांत अव्ययें आहेत.

उशिरानें, उशिरा, उशिरां.

धक् = धक्त् (अकच्क) = शक्त् = शक्त
तो शक्त येईल. इ. इ. इ.

धक् = धक्त् (अकच्क) = दगिड = दगड

तो दगड लिहितो. येथे दगड अव्यय आहे. त्याचा दगड म्हणजे पाषाण या शब्दाशी कांहींएक संबंध नाही. धक्त् हे धिक्कारवाचक आहे. तसेच त्यापासून निघालेले दगड हे अव्यय मराठीत धिक्कारवाचक आहे.

किंमात्रं = कायमाती

सः किंमात्रं लिखति = तो कायमाती लिहितो.

किंमात्रं, कायमाती म्हणजे अत्यल्प, बहुतेक मुळी च नाही.

माती म्हणजे मृत्तिका हे नाम अव्ययासारखे योजिले आहे, असे दामले म्हणतात. (व्याकरण पृष्ठ १९९) ते अर्थात् अयुक्त.

मात्रायां = मात्र

खा, मात्र, माजूं नकोस = खादतात्, मात्रायां न माद्यतात्
येथे मात्र अव्यय आहे.

परंतु

पोर झाले मात्र कीं मेलें = अर्भकं जातमात्रं किल मृतं

तो आलामात्र कीं गेला = सः आगतमात्रः किल गतः

तो जगलामात्र, उपयोग कांहीं नाही = सः जीवितमात्रः, उपयोगः कोऽपि नास्ति

येथे झालेमात्र, आलामात्र, जगलामात्र, हे समास आहेत. मात्र या अव्ययाहून अर्थ हि भिन्न आहे.

अहोबत = होपण

होपण, तूं मोठें पाप करतोहेस = अहोबत, महत्पाप कुर्वन् असि

अहंयुः = हमजु = समजा

ह = स

समजा ! काय होतें आहे ? = अहंयुः किं भाविता ?

आर्य = आन्ये

शाकटायनस्तु आर्य इति प्रतिबंधे (तत्वबोधिनी - अव्ययप्रकरणम्)
आन्ये, अन्ये, अरे, हे निपात मराठीत प्रतिबंधार्थक आहेत.

आन्ये अथवा अन्ये ! गप्प बैस
किंवा नुसते अन्ये ! आन्ये !

एकपदम् = एकदम् (अकस्मात्)
तो एकदम् आला म्हणजे अकस्मात् आला

आतः = आता - तां

आतः इतोपीत्यर्थे (तत्वबोधिनी)
आतां काय म्हणतोस ? = आतः किं भणसि
अतः या शब्दाशीं कांहीं संबंध नाही.

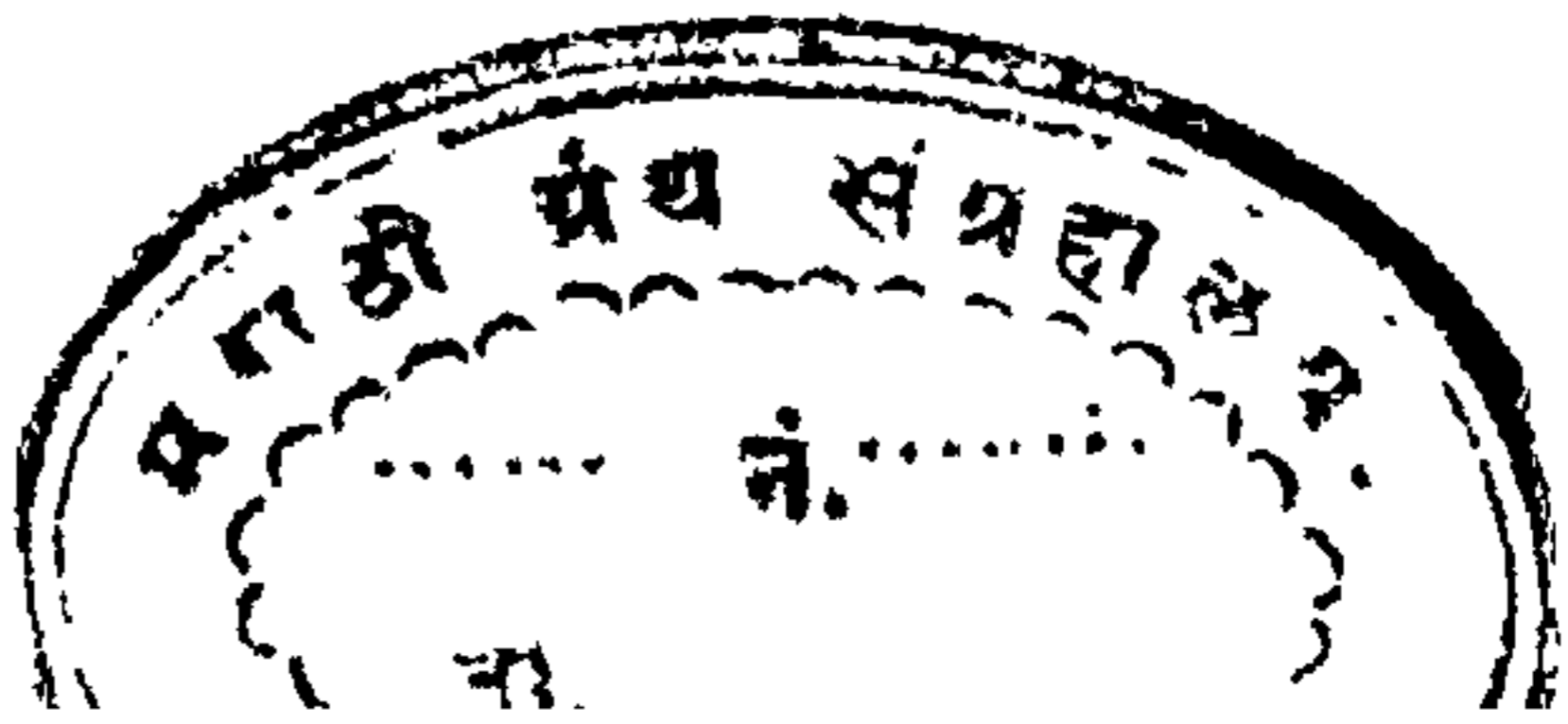
अथ, अथो = आतां (प्रारंभे)
आतां शिक्षा पढतो = अथ शिक्षां पठामि

अथकिं = आताकां
आताकां रडतोस = अथकिं रटसि

विधक् (शैद्ये) = विठअ = विटं = बेटें.
वरण काय बेटें शिजतेय ! म्हणजे वरण किती शीघ्र शिजतें.

परंतु

तो बेटा फसला = सः विटः पाशितः
ती बेटा मेली = सा विटा मृता
विट म्हणजे वेडाबागडा अनुयायी, अनुकंप्य इसम.
येथें बेटा, बेटा हीं नामें आहेत.
दामले बेटें अव्यय व बेटा नाम ह्या दोहोंना निरर्थकांत काढतात.

अम्नस् (अल्पार्थे) + ल (स्वार्थक) = अम्मल = अंमळ
तो अंमळ थांबला = सः अम्नस् सत्वधः
अंमळ म्हणजे किंचित्, थोडे

सूं
शु (शैद्ये) = सू, सूं
तो सूं पळाला = सः शु पलायितः

होयबा, होबा
होबत = होबअ = होबा, होयबा

उगेच, उगाच, उगीच
उकत्र् + स्विच् = उगिच्च = उगीच, उगेच, उगाच
उकत्र् अप्रयोजने निपातः
तो उगीच उभा राहिला म्हणजे निरर्थक उभा राहिला .

अरेहल्या
आर्यहलं (बलात्कारे निपातः) = अरेहल्या
पाणिनीच्या वेळेपासून हा निपात बैलांना हाकताना करीत आले आहेत !

ऐसा
अंजसा (शैद्ये) = अंत्रसा = ऐसा
तो ऐसा पळाला की ज्याचे नांव तें = सः अंजसा पलायितः
ऐसा म्हणजे शीघ्र

सारखा
साक्षात् (प्रत्यक्षे) = साखा. र मध्ये येऊन सारखा
तो सारखा बघत होता म्हणजे प्रत्यक्ष बघत होता.
सारखा म्हणजे डोळे लावून

ठीक
स्थाने (युक्ते) = स्थानके (अकच्च) = ठीक
ठीक केलें = स्थाने कृतम्

झूट्
युत् (कुत्सने निपातः) = जुट् = झूट्

ओच्चा
आहोस्वित् = होच्चिअ = ओच्चिअ = ओच्चा

यंव
एवं (उक्तपरामर्शे) = यंव
अनवकृतौ
एवं कृतं = यंव केलें

मारु
माड् ऋधक् = मारुहअ = मारुं
माड् (चादिगणांतलि)
ऋधक् सत्ये निपातः
मारुं म्हणजे खरें, वेश

चादिगणांतील माड् वर ज्ञानेंद्र अशी टीका करतो:—उभयत्र पाठः चिन्त्य-
प्रयोजनः । माड् हें अव्यय स्वरादिगणांत हि आहे व चादिगणांत हि आहे.
स्वरादिगणांतील माड् शंकानिषेधार्थक आहे असें ज्ञानेंद्र सांगतो. परंतु चादि-
गणांतील माड् चा अर्थ आपल्यास ठाऊक नाही असें म्हणतो. मराठीत ह्या
चादिगणांतील माड् पासून मग हें मराठी अव्यय साधलें आहे. ह्या मग चा अर्थ
नंतर, सर्वानंतर.

मारुं म्हणजे सर्वानंतर खरें, सर्वांत खरें, सर्वांत वेश.

मग
माड् (नंतर) = मांग = मंग = मग
मंग असा उच्चार अशिष्ट अद्यापि करतात.

कां होई ना = कामं भवतु नाम

परते

प्रताम् (ग्लानौ निपातः) = परतां, परते
कुत्रे परते मेलें = कुत्रे ग्लानि होऊन मेलें
परते म्हणजे कुजून, दमून, ग्लान होऊन.

बरकां

वरकम् (अकच्च) = बरकां
वरकम् आगतः = आला बरकां

बरीक (विशेषण)

सा वराकिका मृता = ती बरीक मेली
सः वराककः मृतः = तो बरीक मेला
वराकक म्हणजे क्षुद्र, दरिद्री, दुर्दैवी
बरीक हें येशें विशेषण आहे.

बरीक (अव्यय)

ये बरीक, सांगतो तुला मग = एहि वरकम्, संख्यामि ते माड्

द्या !

विडा सातो द्या ! = वीटिकां खादामि द्य
द्य प्रातिलोम्ये

जा !

येतो जा ! = यामि द्य अथवा द्यकम्

उलट टाकून व धिक्कारून बोलताना हें द्य = जा अव्यय संस्कृतांत व मरा-
ठींत योजतात.

ध्या

येतो आहे ध्या = यामि द्य

या द्य निपातापासून च हा मराठी ध्या निपात निघाला आहे.

शान, छान, श्यान्

सः प्रशान् कर्म करोति = तो फार शान काम करतो.

पाने आणिलीस फार शान् झालें = पर्णानि आहृतानि, प्रशान् संवृत्तं.

पाने आणून श्यान् = पर्णानि आहृत्य प्रशान्

प्रशान् सामर्थ्ये, प्र = फार.

शान् कुस्ती करतो = प्रशान् युद्धं करोति

काम करून शान् जातो = कर्म कृत्वा प्रशान् गच्छति

वरताण्

तो सातो, वरताण् रडतो = सः सादति, प्रतान् रोदिति

अहा

अहक (पूजायां) = अहा

अहा, काय गाय आहे = अहक, किंगौः एषा

मात्क्यान्

मध्यके = मत्के = मात्के = मात्क्यान्

मात्क्यान् म्हणजे मध्ये च

बाकीं

माकीम् = बांकीम् = बांकीं

माकीम् वर्जने

तो लंगडा आहे; बाकी सर्व ठीक आहे = सः लंगः अस्ति, मांकीम् स९
सुष्ठु विद्यते

नाही (निपात)

नहि = नांही

नाहि जात = नहि गच्छति

न.

ते न जात = ते न गच्छन्ति

चट

चटु (प्रिये निपातः) = चट
चटु कर्म करोति = चट काम करतो
चट म्हणजे आनंदाने

हट्

अट् (संबोधने निपातः) = हट्

आता !

तो मेला, आता ! = आदह, सः मृतः
आदह = (कुत्सने) = आधा = आता

वस

पशु (सम्यगर्थे) = वसु = वसु = वस
वस म्हणजे उत्तम, पुरे

म्हणून

माङ् अन्वक् = माङ् अनू = माङ्गून = मानून = म्हणून
माङ् म्हणजे मग
अन्वक् म्हणजे नंतर

माङ् अन्वक् = म्हणून = मग नंतर
तो दाख प्याला, म्हणून मेला = मग नंतर मेला.

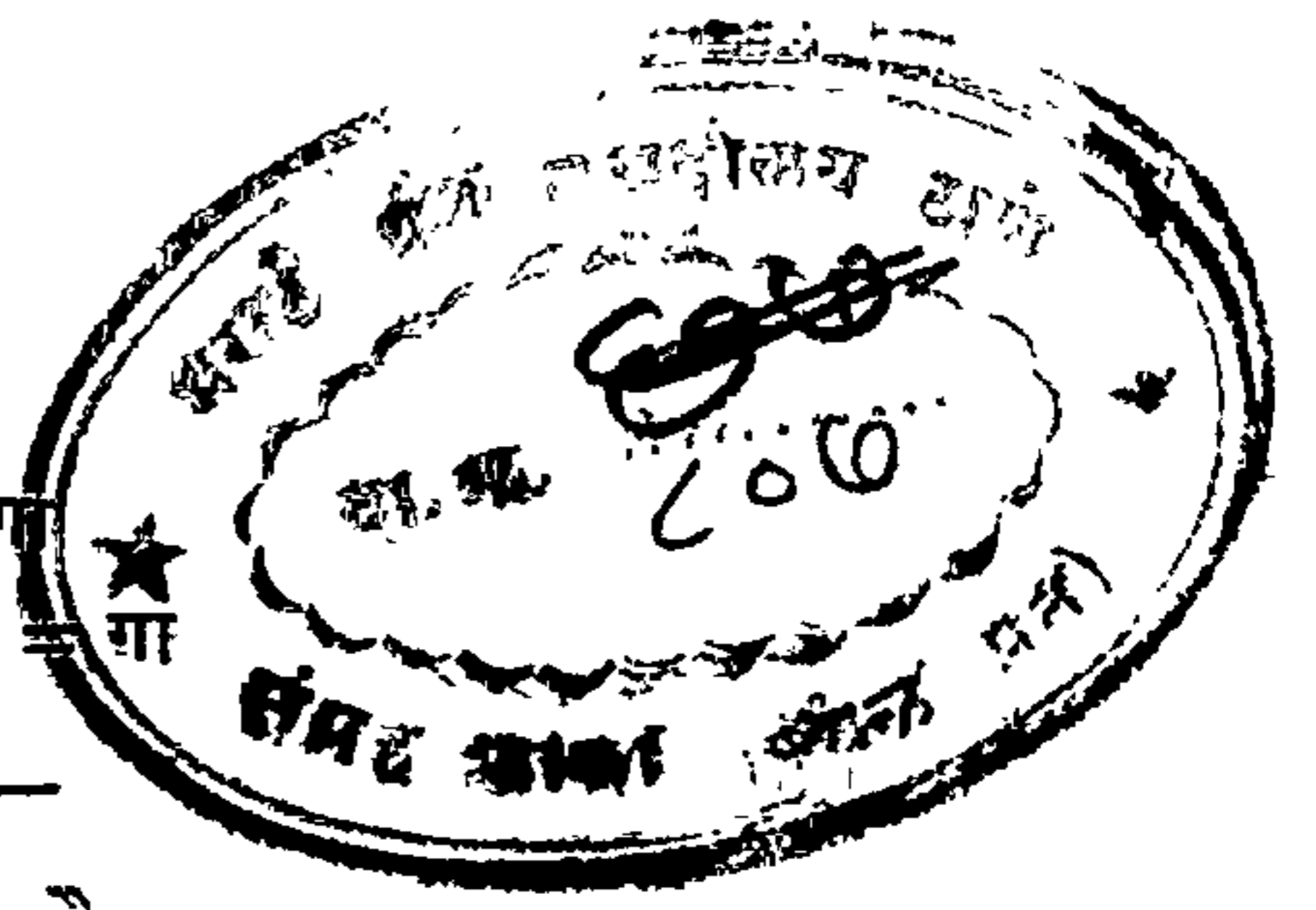

रे (अनादरे)

रै (अनादरे) = रे
निघ, जातो रे (अनादर)

गा, अगा
अंग = अगा = गा

आहे, हय, है
अस्ति = आहे = है = हय
आहे किंवा हय, कसा उड्या मारतो = अस्ति, कथं उडुयते
अस्तकि (अकच्च) = आहेकी

तिरकस्
तिरस् - तिरकस् (अकच्च) = तिरकस्
सः तिरस् पश्यति = तो तिरकस् पहातो.

जो (शीघ्रार्थे)
ज्योकू = जो
बाण जो निघाला = बाणः ज्योकू निर्गतः
बाण जो का निघाला = बाणः ज्यकोकू निर्गतः

फारच
प्रायस् (बाहुल्ये) प्रायस् = फारच् = फारच.
पाणी फारच आहे = पानीयं प्रायस् वर्तते

अन्यत् (उभयान्वयी)
(अकच्च) अन्यकत् = आणिक

म्हणून
तो येईल म्हणून मी वाट पहात आहे = सः आयास्यति इति मत्वा अहं तं
प्रतिपालयामि

मत्वा = मनून = म्हणून
दूध म्हणून पाणी प्यालों = दुग्धं मत्वा पानीयं पीतवान्

म्हणून, म्हणायचा

ज्ञानेश्वर म्हणून किंवा म्हणायचा कवि झाला = ज्ञानेश्वरं मन्यः किंवा भण्यः कविः अभूत्.

मन्य म्हणून किंवा म्हणायचा. येथें म्हणून हें विशेषण आहे.

त्याचें लिहून, म्हणून, झालें = तस्य लेख्यं, भण्यं समाप्तं

भण्यं = म्हणुनि = म्हणुनि = म्हणून

भण्य = म्हणायच

म्हणणार, म्हणविणार

रामा म्हणणार कोणी शिपाई = रामः भण्यमानः कोऽपि पदातिः

भण्यमानः = म्हणाना = म्हणणार

हा प्रयोग कोल्हापूरप्रांतीं होतो.

म्हणून

त्याला म्हणून, कवडी देणार नाहीं = तस्मै माङ् नूनं कपर्दिकां अपि न दास्यामि

माङ् नूनं = माणून = म्हणून

म्हणून

असें म्हणून, तो गेला = इति भणित्वा सः गतः

म्हणे

तो म्हणे आला = सः मन्ये आगतः

मन्ये (निपात)

म्हणजे

सुवर्ण म्हणजे सोनें = सुवर्णं भण्यते सोनें इति

म्हणजे

पाऊस आला म्हणजे पूर येईल = देवो वर्षति माङ् चेत् पूरः यास्यति

माङ् चेत् = माणजेअ = म्हाणजे = म्हणजे

मृण

तो आला मृण = सः आगतः मन्यस्व, मनुष्व

मृणा

कसे तरी दूध मिळाले मृणा = कीदृशं अपि दुग्धं मिलितं मनाक्
मनाक् (अल्पे) = मृणा

एक

जेवतो, एक! = जेमामि अयके

अये - अयके (अकच्च) = एके = एक

येथे कानांनी ऐकण्याचा कांही एक संबंध नाही.

हैक

है - हकै (अकच्च) = हैक

गुरांना दटावण्याचा स्वर

नि, ना

अंध नी कृष्णाला बघणार = अंधो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति

तो नां येतो आहे = स नाम यन् अस्ति

नाम = नावं = नां, नी

आज्जर! जर!

तिचा प्राण जाईल आज्जर अन्न मिळेल = प्राणः तस्याः यास्यति, आश्चर्यं अन्नं मिलिष्यते

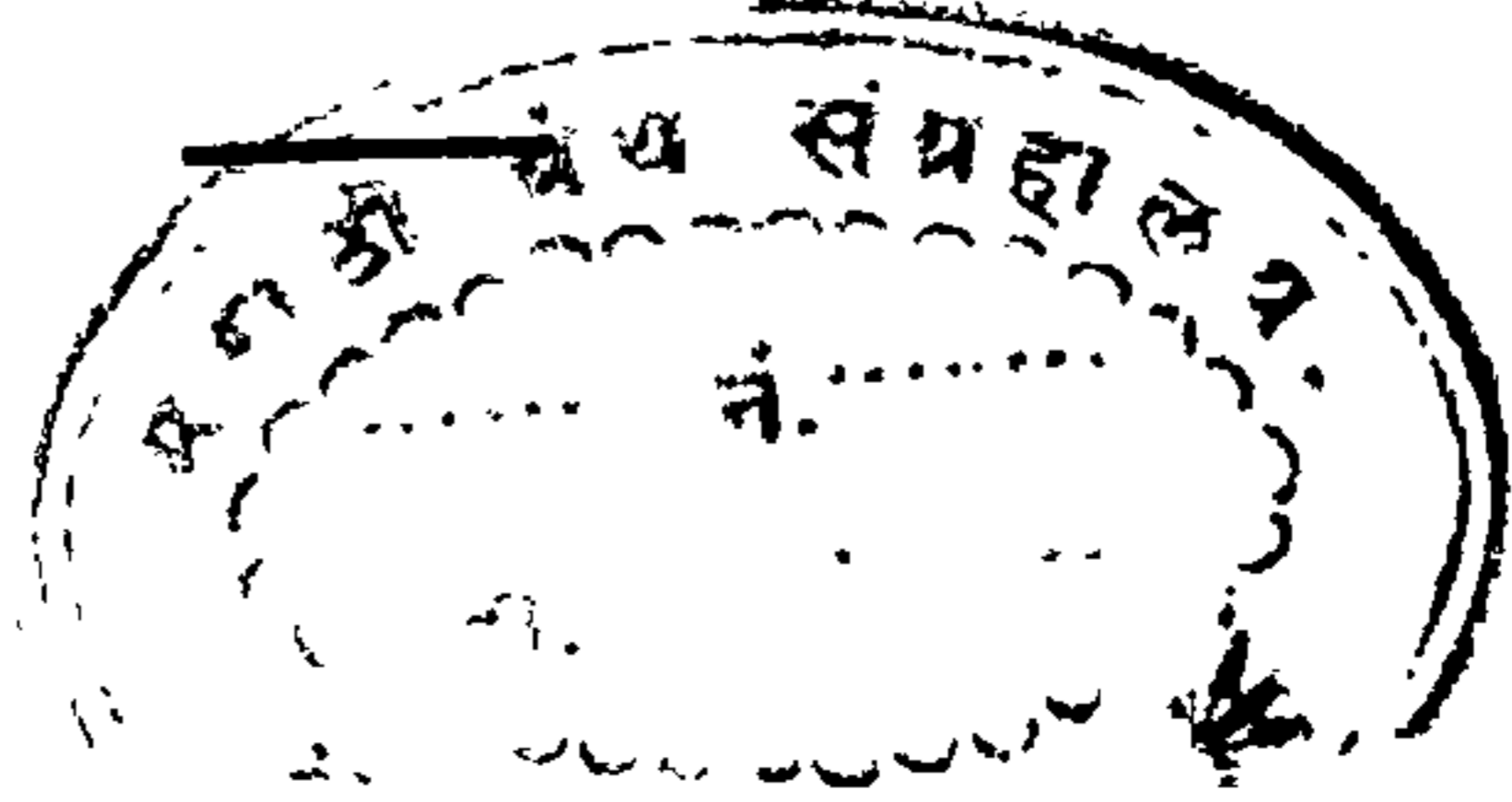
आश्चर्यं = आच्चर = आज्जर = जर

होतर

भवति भवान् ग्रामं यास्यति = होतर आपण गावास जाल

भवति = होति = होतर

र निरर्थक

बघू

यात भकोः = जा बघू

भोः भकोः (अकच्चक) = बघो = बघूं

फारस (सा-सी-सें)

प्रसह्य = फारसय = फारस

प्रसह्य म्हणजे जोरानें, बलात्कारानें, पुष्कळ.

फार काय

प्रकामम् = फार कावं = फार काय

प्रकामम् म्हणजे आनंदानें

फार काय, मी देखील येईन म्हणजे आनंदाने मी येईन.

फार करून

प्रायः कृत्य = फार करून Mostly

फार आडवें

प्राध्वम् = फार आडवं = फार आडवें

तुम्ही फारआडवें बोलतां = यूयं प्राध्वं ब्रूथ

जरकी-का

यन्हकि (अकच्चक) = जरकी, जरका

जरका तो आला = यन्हकि स आगळेत्

तरकी-कां

तन्हकि (अकच्चक) = तरकी-का

निकें, नक्कीं

निकामम् = निकावं = निकाअं = निकें = नक्की

निकामम् म्हणजे इछेनुरूप.

नको

नो-नको (अकच्च) = नको (अव्यय)

नाहीकी

नहि-नहकि (अकच्च) = नाहीकी

शकत्

शक्-शकत् (अकच्च) = शकत् (ताबडतोब)

कधीका

कदा-कदका (अकच्च) = कधीका

कुठिका

कुत्र - कुत्रक (अकच्च) = कुठका

एकदाका

एकदा-एकदका (अकच्च) = एकदाका

इतर आणीक बरींच अव्यये मीं इतरत्र व्युत्पादिलेलीं पहावीं.

(२१)

प्रादि

प्र

प्र या उपसर्गापासून मराठींत फार व परत हे उपसर्ग झाले आहेत.

फार ताणतो = प्रतनोति

फार गातो = प्रगायति

फार चालतो = प्रचरति

स्फिरं व स्फारं पासून पुष्कळ या अर्थी फार अव्यय होते तें ह्या फार उपसर्गा-
हून निराळें.

प्रात्तम	= फार उत्तम
प्रकल्याण	= फार कल्याण
प्रशाखः वृक्षः	= फार शाखांचा वृक्ष
प्रश्लथ	= फार सैल

येथें फार हा उपसर्ग आहे, क्रियाविशेषण नाही.

प्रतियाति	= परत जातो
प्रतिउत्तरति	= परत उत्तर करतो
प्रतिब्रवीति	= परत बोलतो

इ० इ० इ०

परा

परा या निपातापासून मराठींत ला हें कर्मप्रवचनीय झालें आहे.

शत्रुं पराजयते	= शत्रू लाजिकतो
पानीयं गोविंदाय पराददाति	= पाणी गोविंदा लादेतो
गृहं परावर्तते	= घरा लायेतो
तं पराभवति	= त्या लाभोवतो
हरिणं परापातयति	= हरणा लापाडतो
गां पराहंति	= गाई लाहाणतो

हा ला निपात आहे, विभक्तिप्रत्यय नाही. विभक्तिप्रत्यय समजून मराठी वैया-
करण परिस्फोट करावयाला जातात व विपत्ति पावतात.

अप

अप चें महासर्णींत अव, ओ होऊन मराठींत ओकारादि क्रियापदें साधतात,
स्वतंत्रपणें प्र किंवा परा यांपासून निघालेल्या फार किंवा ला उपसर्गाप्रमाणें ह्याचा
प्रयोग मराठींत होत नाही.

सम्

सम् निपातापासून मराठींत स कर्मप्रवचनीय निघाला आहे.

ग्रामं	संयाति	= गावां	सजातो
यजमानं	संयाचते	= यजमाना	सयाचतो

तं	संब्रवीति = त्या	सबोलतो
देवं	संमानयति = देवा	समानतो
विष्णुं	संपूजयति = विष्णू	सपूजतो

येथे स हे कर्मप्रवचनीय आहे; विभक्तिप्रत्यय नाही. हे स, ला, ते उपसर्ग मराठीत कर्मप्रवचनीय असल्यामुळे, क्रियापदापासून तुटक योजिले जातात व नामांच्या पुढे येतात.

अनु

अनु या निपातापासून मराठीत न, न् नि व ने हे कर्मप्रवचनीय आले आहेत.

दिवसं	अनु दिवसं	= दिवस न् दिवस,	दिवसंदिवस
गृहं	अनु गृहं	= घर न् घर	
मातरं	अनु दुहिता	= माय न् लेक	
शास्त्रं	अनु चरति	= शास्त्रा न चालतो	
जपं	अनु वृष्टिः	= जपा न वृष्टि	

शास्त्रा न चालतो, जपा न वृष्टि होते, ह्या वाक्यांत न हे कर्मप्रवचनीय आहे व शास्त्रा जपा ह्या द्वितीया आहेत. तृतीयेचा नें प्रत्यय निराळा.

दिवसान् अनु दिवसान् = दिवसा न् दिवसा

वर्षं अनु वर्षं = वर्षा न् वर्ष

मनुष्यं अनु मनुष्यं = माणूस नि माणूस

गृहं अनु गृहं = घर नि घर

द्वारं अनु द्वारं = दार नि दार, दारन् दार, दारंदार,

गाय कुंपणाने चरते = गौः वृत्तिं अनु चरति

वंस्तां नदीने जातो = मार्गः नदीं अनु व्रतते

अव

अव पासून महाराष्ट्रीद्वारा मराठीत उ किंवा ओ हा उपसर्ग आला आहे व तो क्रियापदांना सदा जुडून असतो. संस्कृतात् पंचमीच्या पुढे हा निपात कर्मप्रवचनीय असतो.

ग्रामात् अव ग्रामं अटति = गावोगाव हिंडतो

द्वारात् अव द्वारं अभ्यटति = दारोदार भटकतो

संनिस्

ह्या जोड निपातापासून मराठीत सनी हें कर्मप्रवचनीय होते.

तं सं निर्बवीति = त्या स नी बोलतो

तं सं निर्मारयति = त्या स नी मारले

प्रति

प्रति ह्या निपातापासून मराठीत ते व वरि-वर हीं कर्मप्रवचनीयें निघतात.

वर्ष प्रति = वर्षा ते

धर्म प्रति = धर्मा ते

गंगा प्रति = गंगे ते किंवा गंगे वरि-र

रणांगण प्रति = रणांगणा ते किंवा रणांगणा वरि-र

धान्यात् प्रति = धान्या वरि

धान्यात् प्रति दुग्धं गृहीतं = धान्या वर दूध घेतलें.

तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान् = तिळावर उडीद देतो.

मातरं प्रति साधुः = मातेतें चांगला

परि

परि या निपातापासून मराठीत वरि - र परी भर व भारी हे निपात उद्भवतात

गृहं परि = घर भर, घराभर

वृक्षं परि = वृक्षा वरि-र

शत्रुं परि = शत्रू वरि-र

यद् मां परि स्यात् = जें मज वर असेल (माझ्या वाढ्यास)

वर्षात् परि = वर्षा वर

धर्मणः परि = धर्मा परी

पात्रं परि = पात्रभर

पर्यश्रु = भारी रडवा

परि = वरि = बरि = भारी

परिदुर्बलः = भारी दुर्बल

द्रव्यं द्रव्यं परि यातं = द्रव्या परी द्रव्य गेलें

आलस्यात् परि दारिद्र्यं = आळसा वरि दरिद्र आलें

उप

उप पासून मराठींत प हें कर्मप्रवचनीय झालें आहे. ह्यांचा प्रचार अशिष्टांत फार.

गृहं उप = घरा प

द्वारं उप = दारा प

नदीं उप = नदी प

(२२)

उपरि

वृक्षं उपरि = वृक्षा वरि-र

सर्वेषां उपरि = सर्वा वरि-र

मम उपरि क्रुद्धः = मज वर रागावला

मुहूर्ताद् उपरि = मुहूर्ता वर काळ लोटला

उपन्युपरि = वरिवरि, वरवर

अंतिके

मासस्य अंतिके = महिन्याचे आंत

मासान्ते = महिन्यांत

तात्

उपरिष्ठात् = वरता

पुरस्तात् = पुढता

अधस्तात् = आरता

अवरस्तात् = वरता

उत्तरस्तात् = उत्तरता, वरता

दक्षिणात्तात् = दक्षणता = खलता = खालता (ण = ल)

खालता व वरता हे निपात गांवडे फार योजितात. वरता म्हणजे उत्तरेस व खालता म्हणजे दक्षिणेकडे. अवरस्तात् पासून जो वरता शब्द निघाला त्याचा अर्थ खाली. उपरिष्ठात् याच्यापासून जो वरता शब्द निघाला त्याचा अर्थ वर. असे हे दोन अर्थ वरता शब्दाचे आहेत व ते तसे गांवडे योजतात. गांवड्यांच्या बोलण्यांतील वरता शब्दाचा अर्थ संदर्भावरून व हातवान्यावरून समजावयाचा असतो.

त्या घराखालीं तें घर आहे म्हणजे त्या घराच्या दक्षिणेस तें घर आहे.
त्या घरावर तें घर आहे म्हणजे त्या घराच्या उत्तरेस तें घर आहे.
उत्तर दिशा म्हणजे वरची दिशा व दक्षिण दिशा म्हणजे खालची दिशा. ह्या-
वरून वर व खालीं ह्या शब्दांचे असे अर्थ आहेत.

(तल शब्द दिग्वाचक समजून) खतलात्तात् = खअलता = खालता

ख म्हणजे विवर, खोलगा, त्याचा तल तो खतल. पंचम्याः तातिः (५-३-२७)

खालता म्हणजे खोलग्याच्या तळचें. खालीं म्हणजे तळांतील.

घरा खालीं भुयार आहे म्हणजे घराच्या तळांत भुयार आहे.

येणेंप्रमाणें खालीं या शब्दाचे मराठींत दोन अर्थ आहेतः—(१) दक्षिणेस,
(२) तळास.

दक्षिणाहि = दखणाइ = खणाइ = खलाइ = खाली

उत्तराहि = वरी

दक्षिणा = खाला

उत्तरा = वरा

घरा खाला किंवा खाली; घरा वरा किंवा वरी; असे प्रयोग ग्रामजन करतात.

परतें

त्या परते आणीक काहीं एक सांगावयाचें नाहीं = तस्मात् पृथक् अन्यत् किमपि
इषत् वक्तव्यं नास्ति.

रामात् पृथक् = रामा परतें

पृथक् = परथअ = परतें

बायको परतें अन्य दैवत नाहीं = स्त्रियः पृथक् अन्यं दैवतं नास्ति

संस्कृत तृतीया व पंचमी

स्तोकेन स्तोकात् मुक्तः = थोडक्याने किंवा थोडक्यात् सुटला
इयतिकेन इयतिकाद् वा न समाप्तं = इतक्याने किंवा इतक्यात् संपलें नाहीं. तुझ्या
म्हटल्याने किंवा म्हटल्यात् मरतो असें नाहीं = तव भणितेन वा भणितात् म्रियते इति न
कातिपयेन कतिपयाद् वा प्राप्तः = केवढ्याने किंवा केवढ्यात् मिळाला
तात्पर्य, मराठींत कित्येक स्थलीं आत् प्रत्यय लागून पंचमी होते.

आसकलात् ब्रह्म = सगळ्यात् ब्रह्म

धुमात् किं ज्ञायते = धुरात् काय समजतें

धूमात् अग्निः ज्ञायते = धुरात् अग्नी समजतो
तत्र गतात् किं भविष्यति = तेथें गेल्यात् काय मौज आहे

इ. इ. इ.

(२३)

तरतम-प्रत्ययाभाव

संस्कृतांत कधीकधीं तरतमदर्शक प्रत्ययावांचून तरतमभाव दर्शविला जातो.
ती धर्ती मराठीनें सररहा उचलली आहे.

अयं अस्मात् बलेन हीनः = हा याहून बलानें हीन आहे
देवदत्तो यज्ञदत्तात् पटुः = देवदत्त यज्ञदत्ताहून चलास

इ. इ. इ.

तात्पर्य, इतर सर्व प्रयोगाप्रमाणें, ही धर्ती हि मराठीनें संस्कृतांतून च उचलली आहे. वांशिक सोडी म्हणतात त्या ह्या च.

(२४)

कित्येक संस्कृत प्रयोग

- (१) गतस्य स्मरितं = गेल्याचें स्मरणें
(२) प्रभवति कन्यकाजनस्य = मुलीचें पहात आहे
तो आपल्या मुलीचें पहात आहे; तुम्ही आपल्या मुलाचें पहा.
(३) तेन धनस्य नाथ्यते = द्रव्याचें नडतें
(४) सः धनस्य नाथते = तो पैशाचें नाडतो
(५) वृषलस्य काथयति = वृषलाचें काढतो
(६) तस्य काथयामि = त्याचें काढतों
थांब, मी त्याचें काढतों म्हणजे मी त्याला मारतो. काथय् म्हणजे मारणें.
(७) गोपी कृष्णाय श्लाघते = गोपी कृष्णाला लागते, लागू होते.
श्लाघ् म्हणजे इच्छा करणें.
(८) अक्षैः अक्षान् वा दीव्यति = फासे किंवा फाशांनीं सेळतो
(९) फलेभ्यः याति = फलांना जातो
(१०) तव अध्येति = तुझें शिकतो
(११) तस्य अतिश्वी निंदाकृता = त्याची ऐशी निंदा केली.
(अतिश्वी म्हणजे कुऱ्याहून हि वाईट)

संस्कृताची धर्ती जेथें मराठीनें उचलली आहे असे शकडो प्रयोग मराठींत आहेत.

(२५)

द्विरुक्त

पाऊसबिऊस	=	प्रावृष्प्रविप्रुष्
आपटबिपट	=	आपत्विपत्
वेचणेंबिचणें	=	वेचनंविचेचनं
वाद्वीद्	=	वादविवाद
आळसबिळस	=	आलासविलस
लांबबिंब	=	लंबविलंब
हणतोबिणतो	=	हंतिविहंति
करतोबिरतो	=	करोतिविकुरुते
हसतोबिसतो	=	हसतिविहसति
विणणेबिणणे	=	वयतिविवयति
रूपबेरूप	=	रूपंविरूपं
सोयराधायरा	=	सोदराः धात्रेयाः
दगडबिगड	=	दृषद्बिदृषद्
कडूबिडू	=	कटुबिकटु
आंबटबिंबट	=	आम्लंब्याम्लं

बि हें संस्कृत वि पासून निघालेलें आहे. वि आधिक्य किंवा वियोग दाखवितो.

(२६)

एकशेष व कत्यक्षरशेष

देवदत्तः	=	दत्तः (एकशेष) किंवा देवः (एकशेष)
एकनाथ	=	एका किंवा नाथ, एक्या किंवा नाथ्या (एकशेष)
विनायक	=	विना, विनू, विन्या (एकशेष)
सरस्वती	=	सरू (एकशेष)
लक्ष्मण	=	लक्ष्या किंवा मण्या
दीनानाथ	=	दिन्या किंवा नाथ्या
विठ्ठल	=	विठ्या किंवा ठोल्या, ठल्या
मनकर्णिका	=	मनु, मनकी, मनी
सत्यभामाबाई	=	सत्यंबाई किंवा भामाबाई
वाराणसी	=	वारू, वारणा

वाणारसी	= वाना
बनारसी	= बनू
सकुंतला	= सकू
यमुना	= यमू
कावेरी	= काऊ
चंद्रहासा	= चंद्रा किंवा हाशी
वक्रतुंडा	= बकू
गोपालकृष्ण	= गोप्या किंवा कृष्ण्या
गोपीनाथ	= गोप्या किंवा नाथ्या
रामदास	= राम्या किंवा दाश्या
गणपति	= गणू, पत्या, गणप्या

माकड आणि माकडी = माकडे

लांडगा आणि लांडगा = लांडगे (एकशेष)

राम आणि राम = राम (एकशेष)

*कोंबडा आणि कोंबडी = कोंबड्या (एकशेष)

*चिमणे आणि चिमण्या = चिमण्या (एकशेष)

शूद्र आणि शूद्री = शूद्र

वाघ आणि वाघाण = वाघ (वाघाला चार पिलें होतात)

*मेंढे आणि मेंढ्या = मेंढ्या

*मेंढा आणि मेंढी = मेंढ्या

*येथे एकशेष स्त्रीलिंगी होतो. हे समास दामल्यांच्या लक्ष्यांत आलेले नाहीत.

एकशेषाचा एक प्रकार

- (१) पानिपतांत एक लाख बांगडी फुटली
- (२) यान्त्रेला दीड कोट माणूस लोटलें
- (३) पारध्यांनीं आज शंभर वाघ मारिला
- (४) देवळांत दोनशे स्त्री जेविली

या वाक्यांत बांगडी, माणूस, वाघ व स्त्री हे शब्द समास आहेत. कित्येक वैयाकरण अशा स्थलीं या शब्दांना collective nouns म्हणून इंग्रजी धर्तीवर म्हणतात. परंतु ती इंग्रजी धर्ती गचाल आहे. अशा ठिकाणीं collective noun आहे अशी समजूत करून चालल्यास, मराठीतील सर्व च नामे collective होऊं लागतील. कोणते हि कार्य सार्वत्रिक दृश्यमान झालें म्हणजे

त्याला सामान्य वृत्ति म्हणण्याचा परिपाठ आहे. ह्या नियमान्वये मराठीत कोणत्या हि नामाला एकशेष समासवृत्ति होते व त्या वेळीं तें नाम एकवचनी चालतें.

बांगडी आणि बांगडी आणि बांगडी = बांगडी (एकवचन)

माणूस आणि माणूस आणि माणूस = माणूस (एकवचन)

वाघ आणि वाघ आणि वाघ = वाघ (एकवचन)

स्त्री आणि स्त्री आणि स्त्री = स्त्री (एकवचन)

ह्या एकवचनी रूपांत बहुवचनी अर्थ असतो. त्यांच्या बदला बांगड्या, माणसें, वाघ व स्त्रिया हीं अनेकवचनीं एकशेष रूपें चालतात. संस्कृतांत फक्त द्विवचनीं किंवा बहुवचनीं एकशेषवृत्ति दृष्टीस पडते. मराठीत एकवचनीं व बहुवचनीं अशा दोन्ही वचनीं ही वृत्ति दृश्यमान होते.

(२७)

क्रियासमभिहारे लोट्० (३-४-२१५)

याहि याहि इति याति = जा जा जातो

पठ पठ इति पठति = पढ पढ पढतो

सकून् पिब, धानाः खाद् इति अभ्यवहरति = सातू पी, दाणे खा, असें भरतो

तो एकसारखा भरतोहे = स सततं अभ्यवहरति

अभ्यवहरति = भ्यअअरइ = भ्यरे = भरे, भरतो

एथें भरणें हें अकर्मक आहे. भृपासून भरणें सकर्मक.

खाद् खाद् इति खादथ = खा खा खा

मी खाखा खातो

आम्ही खाखा खातो

तूं खाखा खातोस

ते किंवा त्या खाखा खातात, खातील.

इ. इ. इ.

क्रियासमभिहार असतां लोट् चें द्वितीयपुरुष एकवचन संस्कृतांतल्याप्रमाणें मराठीत होतें,

(२८)

अतिशायन

तर

तम

(दृढ)

धड

धडसच

धडु (द्रढिष्ठ) च

(परिवृढ)	भारीबूड	भारीबुडसच	भारीबुड (डू; डूी डूी) च
(पृथु)	पुरत	पुरतसच	पुरतच
(भृश)	बस	बसच (बससच)	बसच
(मृडु)	मऊ	मउसच	मवट
(रुश)	कस	कससच	कसच
(अंतिक)	आंत	आतसच } नीटसच }	नीटच
(अल्प)	हळ	हळसच	हळच
(*कंन) (अल्प)	कमी	(कनीयस्) कमीसच	कमीच
(उरु)	वर	वरसच	वरच
(क्षुद्र)	खोट } खुज }	खोटसच } खुजसच }	खोटच } खुजच }
(गुरु)	गोल	गोलसच	गोलच
(तृप्)	तिरप	तिरपसच	तिरपच, तिरपट
(दीर्घ)	दिर्घ	दिर्घसच	दिर्घच, दिर्घट
(दूर)	दूर	दूरसच	दूरच
(प्रशस्य)	फारसच	सरस (श्रेयस्)	सरच, सरस
(बहु)	बहुत	बहुतच	बहुत
(बाढ)	साध	साधसच	साधच
(वृद्ध)	बुडू	बुडूसच	बुडूच
(वृन्दारक)	रुंद	रुंदसच	रुंदच, रुंदट
(स्थिर)	धीर	धीरसच	धीरच
(स्थूल)	ठोल्य	ठोल्यसच	ठोल्यच, ठोलट
(स्फिर)	फार	फारसच	फारच
(ऋस्व)	लहानस } ऋस्व }	लहानसच } लहस }	लहानसच लहानस
(लघु)	हळू	हळूसच	हळूच
(महत्)	मोठ	मोठसच	मोठच
(अति)	अती	अतीसच	अतीच
	गोड	गोडसच	गोडच
	सुंदर	सुंदरसच	सुंदरच, सुंदरट
	सरळ	सरळसच	सरळच
(कीटश)	कस	कससच	कसच

संस्कृत ईयस् पासून सच प्रत्यय मराठींत आला आहे. यस = जस = सच (ज = स; व स = च). इष्ट पासून ट किंवा च आला आहे. ष्ट = दृ = ट. ष्ट = स्त = स्त = च = च. येणेंप्रमाणें मराठींत अतिशायनदर्शक सच, व ट, च प्रत्यय आहेत. त्यांची ओळख पूर्ववैयाकरणांना पटलेली नाही. पैकीं, तरभावदर्शक घडस, घरस; सुंदरस, हीं चविरहित रूपें मराठींत फार योजतात.

(१)

हे वख घड आहे	(सार्धे)
ह्या दोहोंतून तुला घडसँच वख देतो	(तरभावदर्शक)
ह्या अनेकांतून तुला घडच वख देतो	(तमभावदर्शक)

(२)

बरेच दूध = भृशं पयः
 बरेंसेच दूध = भृशीयः पयः
 बरेच दूध = भृशिष्ठं पयः

(३)

सुंदर स्त्री = सुंदरी स्त्री
 सुंदरसीच स्त्री = सुंदरीयसी स्त्री
 सुंदरच स्त्री = सुंदरिष्ठा स्त्री

(४)

तो हळू बोलतो = स लघु वक्ति
 तो हळूसेच बोलतो = स लघीयः वक्ति
 तो हळूच बोलतो = स लविष्ठं वक्ति

५

रंद कापड = वृंदारकं कार्पासकं
 रंदसेच कापड = वृंदीयः कार्पासकं
 रंदच कापड = वृदिष्ठं कार्पासकं

६

प्रियपति = प्रियः पतिः
 प्रियसाच पति = प्रियान् पतिः
 प्रियच पति = प्रेष्ठः पतिः

अशोकाच्या शिलालेखांत प्रियसा रूप अलें आहे.

७

फारसच वख = प्रशस्यं वखं
त्या दोहोंतून सरस वख = श्रेयः वखं
सरच, सरस वख = श्रेष्ठं वखं

८

खोटें माणूस = क्षुद्रः मनुष्यः
खोटेंसेच माणूस = क्षादीयान् मनुष्यः
खोटेंच माणूस = क्षादिष्ठः मनुष्यः

९

साधें काम = साधु वा बाढं कर्म
साधेंसेच काम = साधीयः कर्म
साधेंच काम = साधिष्ठं कर्म

१०

पुरतें वख = पृथु वखं
पुरतेंसेच वख = प्रथायः वखं
पुरतेंच वख = प्रथिष्ठं वखं

११

मऊ गादी = मृदुः गद्विका
मऊशांच गादी = म्रदीयसां गद्विका
मऊच गादी = म्रदिष्ठा मृदुः गद्विका

१२

फारच फार = स्फेष्ठं स्फिरं
भोटेंच भोटें = महिष्ठं महन्
लहानच लहान = न्हसिष्ठं न्हस्वं
हळूच हळू = लघिष्ठं लघु
कडूच कडू = कटिष्ठं कटु
लांबच लांब = लंबिष्ठं लंबं

अजादी गुणवचनादेव (५-३-५८). संस्कृतांत ईयस् व इष्ठ प्रत्यय गुणवच-
नाला च तेवढे लागतात. मराठींत कित्येक अव्ययांना हि लागतात.

१३

ती काल आली
ती कालशीच आली (त्याहून काल)
ती कालच आली (फार काल)

१४

तो पहाटे आला
तो पहाटेसच आला (त्याहून पहाटे)
तो पहाटेच आला (अति पहाटे)

१५

तो रात्री पढतो
तो रात्रीसच पढतो (मागच्याहून रात्री)
तो रात्रीच पढतो (अति रात्री)

१६

तो प्रहरदिवसा निजतो
तो प्रहादिवसासच निजतो
तो प्रहरदिवसाच निजतो

१७

तो गतवर्षा वारला
तो गतवर्षासच वारला
तो गतवर्षाच वारला

१८

तो मघा येऊन गेला
तो मघासच येऊन गेला (मागच्याहून आधी)
तो मघाच येऊन गेला (सर्वांत आधी)

१९

ती लवकर आली
ती लवकरच आली (मागच्याहून लवकर)
ती लवकरसच आली (सर्वांत लवकर)

तात्पर्य मराठीत अतिशायन व द्विवचनविभ्रज्योपपदे आहेत व त्यांचे प्रत्यय ट, च आणि सच हे आहेत. च म्हटला की त्याला ण्शीचा प्रत्यय मराठी वैयाकरण-पाशांनी ठरविला च. परंतु, प्रकृत स्थलीं तसा कांहीं एक प्रकार नाही,

सभेस बरे लोक आले होते

सभेस बरेसचे किंवा बरेचसे लोक आले होते (Comparatively more)

सभेस बरेच लोक आले होते (Supremely more)

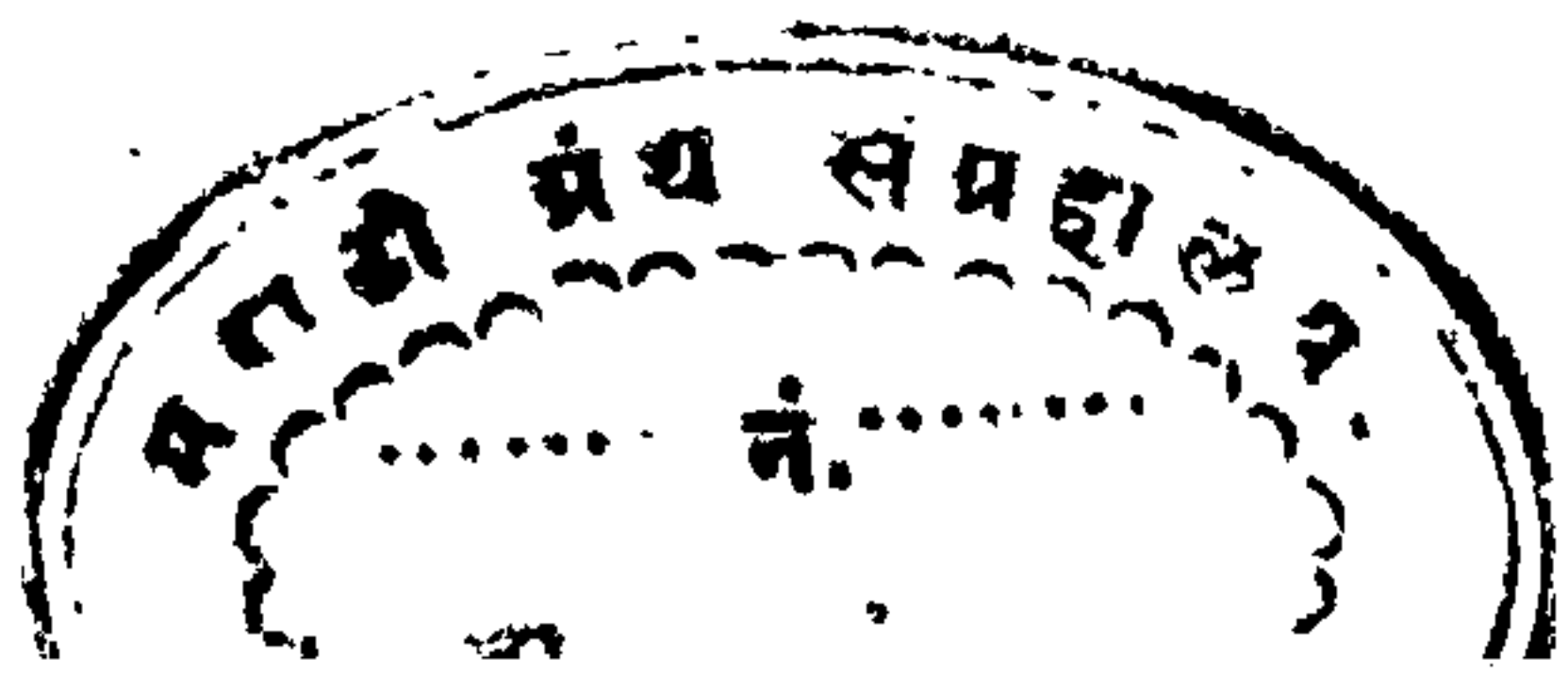
अतिशयनत्वांत तमत्व दाखविणारीं कित्येक रूपें मराठींत स्वतंत्र विशेषणें बनलीं आहेत व ती मूळची संस्कृतांतलीं तमभावदर्शक होती याचा विसर पडलेला आहे. अशा तमत्वदर्शक विशेषणांपासून पुनः तरतमभावदर्शक रूपें मराठींत होतात.

(आम्लिष्ठ)	आंघट	आंघटसच	आंघटच
(तिक्लिष्ठ)	तिखट	तिखटसच	तिखटच
(क्षारिष्ठ)	खारट	खारटसच	खारटच
(श्रेष्ठ)	श्रेष्ठ	श्रेष्ठसच	श्रेष्ठच
(कटिष्ठ)	कडवट	कडवटसच	कडवटच
(मधिष्ठ)	मधट	मधटसच	मधटच
(स्वादिष्ठ)	स्वादट	स्वादटसच	स्वादटच
(व्यथिष्ठ)	वाइट	वाइटसच	वाइटच
(भंगिष्ठ)	भंगट	भंगटसच	भंगटच
(रागिष्ठ)	रागीट	रागीटसच	रागीटच
(ऋक्षिष्ठ)	राकट	राकटसच	राकटच
(वक्रिष्ठ)	वाकड	वाकडसच	वाकडच
(नेदिष्ठ)	नीट	नीटसच	नीटच
(कुंदिष्ठ)	कोंडट	कोंडटसच	कोंडटच
(पिष्टिष्ठ)	पिठट	पिठटसच	पिठटच
(गोलिष्ठ)	गोलट	गोलटसच	गोलटच
(गुंडिष्ठ)	गोंडट	गोंडटसच, गोंडसच, गोंडटच	
(क्षविष्ठ)	खवट	खवटसच, खवचट, खवटच	
(वातिष्ठ)	वातड-ड	वातडसच	वातडच
(मृतिष्ठ)	मातड-ट	मातडसच	मातडच
(लाक्षिष्ठ)	लाकट	लाकटसच	लाकटच

(२९)

तरतम

सायला गोडतर हवे, कडूतर नको = स्वादिनुं स्वादुतरं भाव्यं, कटुतरं नकाम्यम्

ध्याला चांगलें रुचतें	= तस्मै चंगं रोचते
दोन फळांतून चांगलेंतर मिळालें	= चंगतरं मिलितं
साखर चांगलीतर पाहिजे	= शर्करा चंगतरा प्रार्थ्यते
भात पांढरातर आवडतो	= भक्तः शुक्लतरः रोचते

येथें तर हा प्रत्यय अतिशायन दाखवितो. हा तर प्रत्यय आहे, उभयान्वयी अव्यय नाही

गोडतो पदार्थ हवा	= स्वादुतमः पदार्थः भाव्यः
गोडती भाजी खातो	= स्वादुतमा भाजी खाद्यते
गोडतें वरण बरें लागतें	= स्वादुतमं वरान्नं वरं लक्ष्यते
	तम = तवं = तं (तों, तीं, तें)

संस्कृतांतल्याप्रमाणें मराठींत हि हे प्रत्यय नामांना लागतात.

घोडा दहा कोस धांवतो	= घोटकः दश कोशान् धावति
घोडातर वीस कोस धांवतो	= घोटकतरः विंशति कोशान् धावति
घोडातों वीस कोस धांवतो	= घोटकतमः त्रिंशत् कोशान् धावति
तो अंधळातर नाही	= सः अंधतरः नास्ति
तो अंधळातों नाही	= सः अंधतमः नास्ति

संस्कृतांतल्याप्रमाणें मराठींत हि हे तर व तम प्रत्यय क्रियापदांना लागतात.

तो अन्न शिजवतोतर खरा = सः अन्नं पचतितरां इति सत्यम्

तो गातो = सः गायति

तो गातोतर = सः गायतितरां

तो गातोतो = सः गायतितमां

तो गातोतो त्याला आण = संगायतितमां तं आनय

तो गातोतर त्याला आण = संः गायतितरां तं आनय

मी काम करतोतर = अहं कर्म करोमितरां

ह्या सर्व प्रयोगांत तर व तं तरतमभाव दाखविताने. सारांश, मराठींत संस्कृतांतल्याप्रमाणें अतिशायन दाखविण्याचे सर्व प्रकार आहेत.

(३०)

कर्मप्रवचनीय

प्रत्ययांवरून विभक्ति ओळखाव्यात किंवा अर्थावरून विभक्ति ओळखाव्यात, असा एक वाद उपस्थित करून, दामल्यांनीं असा निर्णय दिला आहे कीं प्रत्ययां-

वरून विभक्ति ओळखणें जास्त संशय आहे. परंतु, दामल्यांचें हें मत संशय दिसत नाही. रामानें रावण मारिला, ह्या वाक्यांत रामानें ही तृतीया नैप्रत्ययावरून ओळखतां येते, हें दामल्यांना माहीत आहे. पण, गाय नदीनें चरत जाते, ह्या वाक्यांत केवळ नैप्रत्ययावरून विभक्ति ओळखतां येते असें दामले खचित म्हणणार नाहीत. कारण, नदीनें ह्या रूपांतिल नैप्रत्यय तृतीयेचा नाही, कर्मप्रवचनीय द्वितीयेचा आहे व तो संस्कृत अनु या कर्मप्रवचनीयापासून निघालेला आहे. म्हणजे मराठींत दोन नैप्रत्यय आहेत. एक द्वितीयेचा व दुसरा तृतीयेचा. पैकीं एखाद्या वाक्यांत नैप्रत्यय कोणत्या विभक्तीचा आहे, हें ठरविण्यास, अर्थाखेरीज अन्य कोणता उपाय आहे बरें ? संस्कृतांत हि हा च प्रकार आहे. नदीभ्याम् हें रूप तृतीयेचें कीं चतुर्थीचें कीं पंचमीचें हें केवळ अर्थावरून ओळखावयाचें असतें. मराठींत क्रियापदांच्या हि विभक्तींना हा च दंडक लागू आहे. तो गेला; व तो गेला तर मी येईन; ह्या दोन वाक्यांत अर्थावरून विभक्ति ओळखणें भाग पडतें, प्रत्ययांवरून ती दृष्टकून ओळखतां येईल च असा नेम नाही. सबब दामल्यांचें एतदर्थक विवेचन दुष्ट आहे, हें सांगावयाला नको च. हें विवेचन दुष्ट कां झालें ? तर दामल्यांना मराठी भाषेचा स्वभाव कळला नाही व पृथक्करण नष्ट करतां आलें नाही म्हणून. Ravana was killed by Rama आणि The cow is grazing by the river, अशीं दोन इंग्रजी वाक्ये आहेत. येथें Rama व river यांची case इंग्रज वैयाकरण Objective आहे म्हणून सांगतात; accusative व instrumental अशा दोन विभक्ति सांगत नाहीत. कारण काय ? तर Rama व river हे शब्द जसेचे तसे च आहेत, त्यांना विभक्तिविकरण होत नाही. इंग्रजींत objective हा शब्द केवळ संज्ञार्थक आहे, सार्थक नाही. Ravana was killed by Rama आणि The cow is grazing by the river, या वाक्यांत Rama and river are in the objective case, असें इंग्रज वैयाकरण म्हणतात. Are in the objective case म्हणजे Are governed by the preposition by, असें इंग्रज वैयाकरण सांगतात. Governed by the preposition by म्हणजे तरी काय ? By च्यामुळे Rama व river या शब्दांचें होतें तरी काय ? संस्कृतांतल्याप्रमाणें किंवा ल्याटिनांतल्याप्रमाणें रूप बदलतें ? नाही. मग governed या शब्दाचें सामर्थ्य काय ? कांहीं नाही. इंग्रज वैयाकरणांना एवढें च सांगावयाचें आहे कीं Rama आणि river हे शब्द क्रियापदांचे कर्ते नाहीत. जे शब्द कर्ते नाहीत त्या शब्दांना इंग्रज वैयाकरण objects म्हणतात. मग ते शब्द क्रियापदांचे objects असोत किंवा prepositions चे objects असोत. आतां object म्हणजे तरी काय ? ज्याच्यावर कांहीं क्रिया होते तें object, असें

इंग्रज वैयाकरण म्हणतात. Rama killed Ravana येथे रावणावर killing ची क्रिया झालेली आहे, सबब तो शब्द object आहे. पण, The cow is grazing by the river, येथे river वर काय क्रिया झालेली आहे! By ह्या preposition ने river या शब्दावर काय क्रिया केली! काहीं क्रिया केली म्हणावे, तर by ह्या preposition ला क्रियासामर्थ्य आहे, असें म्हणावे लागते. पण ज्या शब्दांना क्रियासामर्थ्य आहे, त्यांना इंग्रज वैयाकरण verbs म्हणतात. आतां by ला ते क्रियापद खचित म्हणणार नाहीत. अर्थात्, by ला क्रियासामर्थ्य नाही. मग river हा शब्द by चा object आहे, या म्हणण्याचा अर्थ काय? अर्थ काहीं नाही. इंग्रज वैयाकरणांना पृथक्करण करतां आलेले नाही. By हा शब्द उपपद हि आहे व गति हि आहे. By the river येथे by हा शब्द उपपद आहे. He came by the money, येथे by हे गति आहे. By ह्या गतीनें come हे क्रियापद सकर्मक झालेले आहे. Come by म्हणजे possess. Come by हा एक शब्द आहे. Money हा शब्द come by ह्या सकर्मक क्रियापदाचे object आहे. तसा काहीं प्रकार by the river ह्या वाक्यखंडांत नाही. मग river हा शब्द by चा object आहे, ह्या म्हणण्याचा अर्थ काय? अर्थ एवढाच दिसतो की preposition च्या पुढे एखादे नाम आले म्हणजे त्या नामाला object म्हणावे subject म्हणूं नये. Objective case म्हणजे द्वितीयेपासून सप्तमीपर्यंतच्या आपल्या मराठी किंवा संस्कृतभाषेतील सर्व विभक्ति.

He came by the money (द्वितीया)
 He came with the man (तृतीया)
 He came to the town (चतुर्थी)
 He came from the town (पंचमी)
 He speaks of the man (षष्ठी)
 He lives in the town (सप्तमी)

ह्या साही विभक्त्यांना इंग्रज वैयाकरण objective case म्हणतात व preposition च्या पुढील नामाला object म्हणतात. ज्याच्यावर काहीं क्रिया घडली ते object व त्याची विभक्ति objective असें इंग्रज वैयाकरण ल्याटिन भाषेची परिभाषा उसनी घेऊन म्हणतात खरे. परंतु ल्याटिल भाषेतील इंग्रज वैयाकरणांचे object चे लक्षण काहीं तरी आहे, हे उघड आहे. Objective case म्हणजे subjective case नाही व object म्हणजे subject नाही, एवढी गोष्ट इंग्रज वैयाकरणांना सांगायची आहे, परंतु ती त्यांना योग्य

नेवीन शब्द निर्माण करून सांगतां आली नाही. तें काम इंग्रज वैयाकरणांच्या हितार्थ मी आतां करतो. Subject च्या case ला subject case म्हणावें. सन्या object च्या case ला object case म्हणावें आणि preposition च्या पुढें येणाऱ्या नामांच्या case ला preposition case म्हणावें. सकर्मक क्रियापदांच्या कर्मांच्या case ला हे कोंगाडी इंग्रज वैयाकरण objective case म्हणतात व preposition च्या पुढें येणाऱ्या नामांच्या case ला हि हे शहाणे objective case च म्हणतात. Object ह्या शब्दाचें function दोन्हीं स्थलीं निरनिराळें आहे. अर्थात्, इंग्रज वैयाकरणांनीं आपला परिभाषा बदलली पाहिजे, व ह्या कोंगाड्यांचें अनुकरण मराठी वैयाकरणांनीं करण्यांत हांशिल नाही. शिवाय हें हि ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं विभक्ति या संज्ञेचा जो अर्थ संस्कृत किंवा मराठी वैयाकरण समजतात तो अर्थ case ह्या इंग्रजी संज्ञेचा नामासंबंधानें प्रायः नाही. संस्कृतांत विभक्ति हें विकरण आहे. इंग्रजींत case हें प्रायः विकरण नाही. नाम कर्ता असो, कर्म असो किंवा preposition च्या पुढें असो, त्याला case नें विकरण होत नाही. म्हणजे इंग्रजींत विभक्तिविकरण नामांना नाही. सर्वनामांना आहे व possessive case मध्ये आहे. ही possessive इंग्रजींत अलीकडे फार कमी योजिली जाते. तेव्हां तिला सोडून देऊन, व सर्वनाम सोडून देऊन, निव्वळ नामांकडे पाहिलें असतां, इंग्रजींत case नें नामांना विकरण होत नाही. Work हें नाम घ्या. कर्ता असो, कर्म असो किंवा preposition पुढें येवो, work या नामाला त्या त्या case नें विकरण होत नाही. तेव्हां इंग्रजी भाषेंत नाम कर्ता आहे, कीं कर्म आहे, कीं काय आहे तें केवळ अर्थावरून व क्वचित् स्थलावरून ओळखावयाचें असतें. कधीं कधीं तें हि ओळखण्याची मागमार च पडते. कवितेंत तर पडते च पडते. समजा कोणी कवी काव्य करतो आहे किंवा कोणी वक्ता आवेशानें बोलतो आहे, आणि त्या भरांत खालील वाक्य प्रसवतो आहे:—

Shakespeare Milton Knew.

येथें Shakespeare knew Milton किंवा Milton knew Shakespeare हें केवळ संदर्भावरून जाणावयाचें आहे. ज्याला Shakespeare हि मारीत नाही व Milton हि माहीत नाही व जो केवळ व्याकरणाच्या नियमानें वाक्याचा अर्थ करूं जाईल त्याला फक्त Shakespeare knew Milton हा एक च अर्थ प्रतीत होईल. तो अर्थ चुकीचा होईल, हें सांगावयाला नको च. तात्पर्य, नामांना इंग्रजींत विभक्तिविकरण नाही. Nominative असो, objective असो कीं Vocative असो, इंग्रजींत नाम जसेचें तसें च रहातें. असें सर्व विभक्तिंत एका च रूपानें रहाणारें नाम मराठींत नामल्यांना भेटतें तर ते

असे म्हणते की त्या शब्दांला एक च विभक्ति आहे व ती प्रथमा आहे. प्रथमेची अर्थ कधी कर्ता, कधी कर्म, कधी संबोधन व कधी कांहीं तरी असतो, असे दामले म्हणते. असे एकटे दामले च म्हणतात असे नाही, तर इतर कोणी हि दोन डोळ्यांचा माणूस सकृद्दर्शनी असे च म्हणेल. मग इंग्रज वैयाकरण Nominative case निराळी, objective case निराळी, Vocative case निराळी, असे कां म्हणतात. तर case या शब्दाचा अर्थ इंग्रजी नामांचा विचार करतांना विभक्ति असा नाही. Case या शब्दाचा अर्थ स्थिति, Condition असा इंग्रज वैयाकरण करतात. म्हणजे क्रियापदाच्या पूर्वी येणारे जें नाम त्याची Nominative case व सकर्मक क्रियापद असल्यास त्याच्या पुढे येणाऱ्या किंवा preposition च्या पुढे येणाऱ्या नामाची case, objective म्हणतात. असा जरी सामान्य नियम आहे, तथापि कधी कधी

Shakespeare Milton Knew.

अशा सारख्या वाक्यांत object क्रियापदाच्या पूर्वी येऊं शकते. तेव्हां case या शब्दाचा अर्थ स्थिति असा हि नाही. मग case या शब्दाचा अर्थ काय ? व object या शब्दाचा अर्थ काय ? तर धातूचें रूप ज्याच्या अनुरोधानें चालते तो शब्द subject व ज्याच्या अनुरोधानें चालत नाही तो शब्द object म्हणावा आणि subject ची case, nominative म्हणावी व object ची case, objective म्हणावी, असे म्हणणें प्राप्त होतें. म्हणजे स्थितिवरून हि कोणी शब्द object आहे की subject आहे, हें इंग्रजींत निश्चयानें सांगतां येत नाही. फक्त बोलणाऱ्याच्या हेतूवरून subject की object आणि nominative की objective, case ओळखावयाची आहे. कारण उघड आहे. इंग्रजींत विभक्तिविकरण नाही व विकरणावरून विभक्ति ओळखण्याची सोय नाही. ह्याचा अर्थ स्पष्ट असा की इंग्रजींत नामांना विभक्ति नाही. ल्याटिन मधून nominative, objective वगैरे शब्द निष्कारण घेऊन इंग्रज वैयाकरणांनीं घोटाळा माजविलेला आहे. तेव्हां, ह्या इंग्रजी घोटाळ्याचा आश्रय करून आपल्या मराठी भाषेचें चालणार नाही. तेव्हां,

गाय नदीनें चरते

या वाक्यांत नदीनें या रूपांतील नदी शब्दाची विभक्ति कोंगाड्या इंग्रजीकडे न पहातां आपण स्वतंत्रपणें संस्कृताकडे पाहून ठरविली पाहिजे. येथें नदीनें ही कांहीं तृतीया नाही. कां नाही ? तर खालील उदाहरणें पहा.

गाय नद्यानद्यानें चरते (अनेकवचन).

तो घरांघरांनें भिक्षा मागतो (अनेकवचन).

किंवा

गाय नद्यानद्यान चरते

तो घरांघरांन भिक्षा मागतो.

गाय रस्त्यानें किंवा रस्त्यान पळत सुटली (एकवचन)

गाय रस्त्यां रस्त्यांन किंवा रस्त्यांरस्त्यांनें पळत सुटली (अनेकवचन)

ह्या वाक्यांत तृतीयेच्या अनेकवचनी नीं प्रत्ययाप्रमाणें नें किंवा न प्रत्यय बदलून नीं होत नाहीं; नें किंवा न च रहातो. उघड च आहे. हा कर्मप्रवचनीय नें किंवा न प्रत्यय संस्कृत कर्मप्रवचनीय जें अनु त्याजपासून निघाला आहे. ह्या संस्कृत अनु ला अनेकवचनी किंवा एकवचनी विकरण नाहीं. अनु अव्यय आहे. तृतीयेचे एकवचनी इन व अनेकवचनी भिस् किंवा ऐस् असे भिन्न प्रत्यय असल्यामुळे मराठींत एकवचनी नें व अनेकवचनी नीं हे भिन्न प्रत्यय तृतीयेचे मराठींत वंशपरेनें उतरले आहेत. त्याप्रमाणें च अनु या अव्ययसंज्ञक कर्मप्रवचनीयापासून वंशपरेनें मराठींत नें व न हें अव्ययसंज्ञक कर्मप्रवचनीय आलें आहे. जो जो म्हणून प्रत्यय संस्कृत कर्मप्रवचनीयापासून मराठींत आला आहे त्या त्या प्रत्ययाची स्थिति मराठींत अशी च अव्यय आहे.

परा = ला	{	तो मुली ला मारतो = स पुत्रीं परा मारयति (एकवचन)
		तो मुलीन् ला किंवा मुलीं ला मारतो = स पुत्रीः परा मारयति (अ. व.)
प्रति = तें	{	तो रामा तें मारतो = स राम प्रति मारयति (एकवचन)
		तो रामां तें मारतो = स रामान् प्रति मारयति (अनेकवचन)
सं = स	{	तो रामा स मारतो = स रामं सं मारयति (एकवचन)
		तो रामां स मारतो = स रामान् सं मारयति (अनेकवचन)
उप = प	{	घरा प = गृहं उप
		घरां प = गृहान् उप
उपरि = वर	{	घरा वर = गृहं उपरि
		घरां वर = गृहान् उपरि

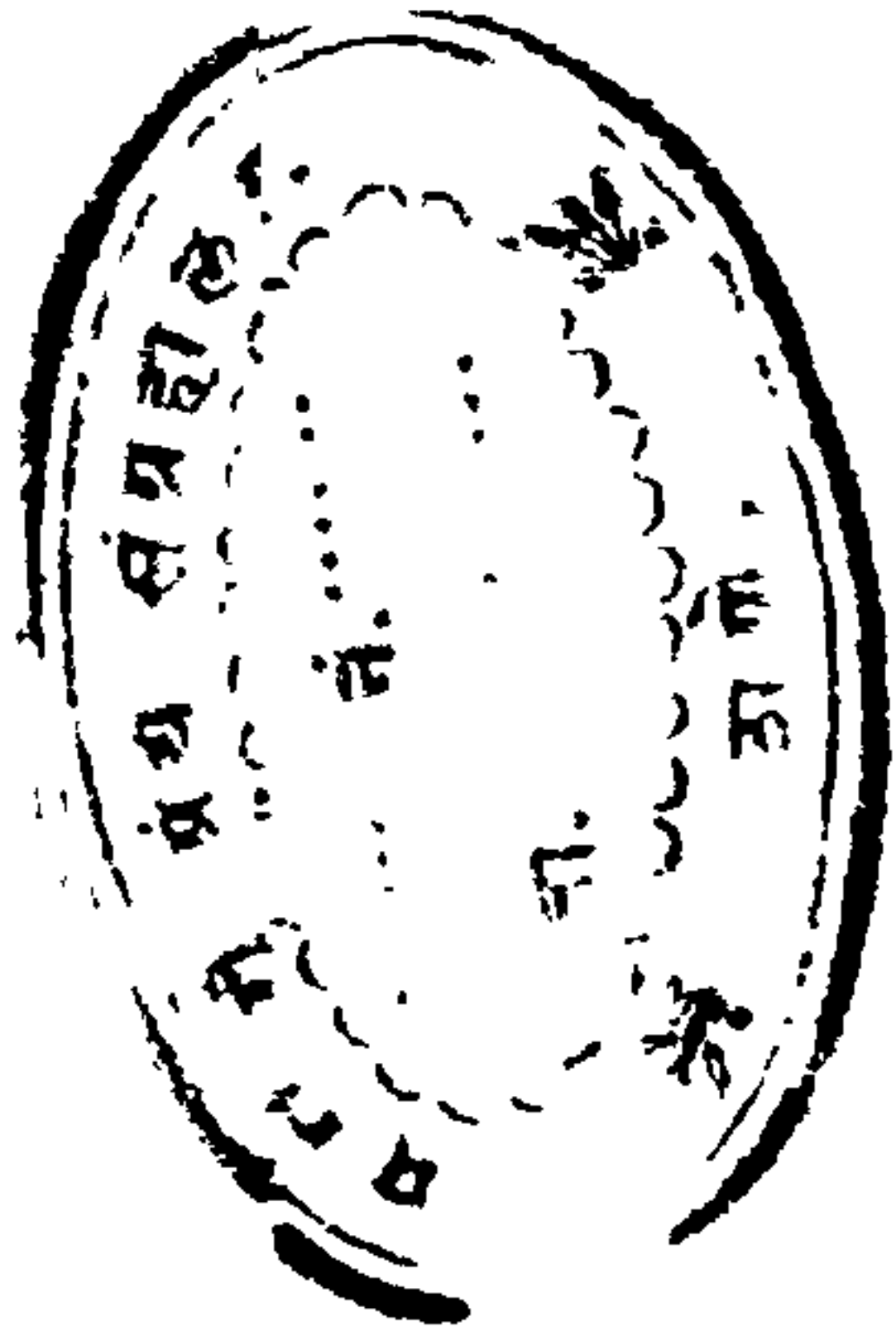
तात्पर्य, नें व न हें कर्मप्रवचनीय आहे व त्याच्या आधीं शब्दाची द्वितीया होते. नदी नें किंवा नदी न येथें नदी द्वितीया, नें किंवा न या कर्मप्रवचनीयामुळे.

(३१)

सामान्यरूप

नदी

१ नदी नद्या

२	{	नदी	नद्या
		नदी स	नद्या स
		नदी ला	नद्या ला
		नदी तें	नद्या तें
		नदी नें, न	नद्या नें न
३		नदीनें	नद्या नीं
४		नदीस	नद्यास
५		नदीहून	नद्याहून
६		नदी	नद्या
७		नदींत	नद्यांत
		राम	
१		राम	राम
२	{	राम	राम
		रामा	रामां
		रामा स	रामां स

इ. इ. इ.

म्हणजे, स, ला, तें, न, नें, हून व त हे प्रत्यय व कर्मप्रवचनीचें निराळीं काढलीं म्हणजे मराठींत शब्दाच्या दोन च विभक्ति रहातात. एक प्रथमा व दुसरी द्वितीया. राम (कर्ता व कर्म) ही प्रथमा; आणि रामा ही द्वितीया. प्रथमा म्हणजे पहिली विभक्ति व द्वितीया म्हणजे दुसरी विभक्ति. नदी (एकवचन), नद्या (अनेकवचन) या शब्दाला एक प्रथमा ऊर्फ पहिली च तेवढी विभक्ति आहे. ह्या दुसऱ्या विभक्तीला मराठी वैयाकरण सामान्यरूप म्हणतात. मराठीचें सशास्त्र व्याकरण रचायला जो जाईल न्याला मराठींत दोन च विभक्त्या ग्राह्य कराव्या लागतील. पहिली विभक्ति व दुसरी विभक्ति. पहिल्या विभक्तीचीं कारकें कर्ता व कर्म. दुसऱ्या विभक्तीचीं कारकें हवीं तितकीं. मराठी ही इंग्रजीप्रमाणें व्यस्त भाषा आहे, संस्कृताप्रमाणें समस्त भाषा नाही.

(३१^१/_४)

प्रातिपदिक

प्रातिपदिकशब्दस्वरूपास वचन व विभक्ति यांचे प्रत्यय लागतात. संस्कृतांत सीता, रामा, रमा हे शब्द घेतले तर असें दिसतें कीं प्रातिपदिकशब्दस्वरूप व प्रथमेच्या एकवचनाचें रूप ह्या तीन खालिलगीं शब्दांचें एकसारखें आहे. नपुंसक-

लिंगी भगवत् शब्द घेतला, तर प्रातिपदिक व प्रथमेचें एकवचन एकसारखें आहे. म्हणजे संस्कृतांत मराठींतल्याप्रमाणें कांहीं शब्द असे आहेत कीं प्रातिपदिक-शब्दस्वरूप व प्रथमेच्या एकवचनाचें रूप जेथें एक च असतें. दामले म्हणतात (व्याकरण, पृष्ठ २६६ टीप), संस्कृत भाषेंत नामाचें मूळ रूप स्वतंत्र असून त्यास निरनिराळीं लिंगें, निरनिराळीं वचनें आणि निरनिराळ्या विभक्ती यांस अनु-सून निरनिराळे विकार होतात. म्हणजे दामल्यांना प्रातिपदिक ह्या संज्ञेचा अर्थ च कळलेला नाही. प्रातिपदिक या अर्थी नामाचें मूळ रूप हे शब्द दामले वापरतात. नामाच्या मूळ रूपाला म्हणजे प्रातिपदिकाला लिंग-विकार होतो, ही बाब संस्कृत व्याकरणांत दामल्यांनीं नवीन च शोधून काढिली आहे व ती पाणिनीला दामल्यांपासून शिकली पाहिजे. खरा प्रकार असा आहे कीं प्रातिपदि-कांना संस्कृतांत लिंग-विकार होणें शक्य नाही. कारण प्रातिपदिकाचें लिंग अगो-धर ठरलेलें व साधलेलें च असतें. रमा हा स्त्रीलिंगी शब्द आहे व तो प्रातिपदिक आहे. ह्या प्रातिपदिकाला आणिक मूळ रूप दुसरें नाही व ह्याच्यापासून हि लिंग-विकार होऊन दुसरीं रूपें साधत नाहीत. त्या प्रातिपदिक-प्रकरणीं दामल्यांचें (२६६—२६७) सर्व लिहिणें कुचकामाचें आहे. मराठींत घोडा हें प्रातिपदिक आहे, घोडी हें प्रातिपदिक आहे व घोडें हें प्रातिपदिक आहे. दामले म्हणतात, घोडा, घोडी, घोडें या तीन शब्दांत घोड हें प्रातिपदिक आहे ! परंतु तसा हास्योत्पादक प्रकार नाही. घोडा, घोडी, घोडें हीं मराठी प्रातिपदिकें घोटक, घोटिका, घोटक, या संस्कृत प्रातिपदिकांसारखीं च हुबेहुब आहेत. मराठींत ह्या तिन्हीं स्थलीं प्राति-पदिकशब्दस्वरूप व प्रथमेचें एकवचनी रूप सारखें असतें. संस्कृतांत घोटिका या एका स्थलीं मात्र प्रातिपदिकरूप व प्रथमा-एकवचनरूप सारखें असतें, पुल्लिंगी व नपुं-सकलिंगी नसतें. अर्थवद् अधातुः अप्रत्ययः प्रातिपदिकं (धातुं, प्रत्ययं, प्रत्य-यान्तं च वर्जयित्वा अर्थच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात्). धातु, प्रत्यय, व प्रत्ययान्तरूप यांखेरीज जें अर्थवत् शब्दस्वरूप तें प्रातिपदिकसंज्ञक होय. म्हणजे रमा शब्द घेतला, तर रम् धातु, रमया प्रत्ययान्त रूप व आ प्रत्यय, ह्यांना वग-ळून जें अर्थवत् रमाशब्दस्वरूप रहातें तें प्रातिपदिक होय. तसें च घोडा शब्द घेतला तर घोड् धातु, घोड्यास प्रत्ययान्त रूप व आस प्रत्यय, ह्यांना वगळून जें अर्थवत् घोडाशब्दस्वरूप तें प्रातिपदिकसंज्ञक होय. ह्यांत एवढें च निष्पन्न होतें कीं प्रातिपदिक या संज्ञेचा अर्थ दामल्यांस नीट माहीत नाही.

(३१३)

दामल्यांची तिडंतप्रक्रिया येथूनतेथून प्रमादग्रस्त आहे म्हणून मागें सांगितलें. दामल्यांची सुबंतप्रक्रिया तर तिडंतप्रक्रियेहून हि दोषग्रस्त आहे, हें येथपर्यंतच्या

संशोधनावरून स्पष्ट च आहे. समासप्रक्रियेत हि व्यंगे आहेत च. एकशेषसमास व कृदन्तसमास मराठीत कसे होतात, हे दामल्यांच्या अवलोकनांत हि नाही. एवंच, दामल्यांचे सर्व च व्याकरण येथूनतेथून दुष्ट आहे. इतरांच्याहून दामल्यांचा ग्रंथ सरस. तेव्हां, त्या इतरांचे ग्रंथ तर शास्त्रदृष्टीने हाती धरण्यासारखे हि नाहीत. हा शेरा फक्त अवलोकनासंबंधाने झाला. शास्त्रसरणीसंबंधाने तर व्याकरणशास्त्रांत दामले कोठे च नाहीत. उत्सर्ग व अपवाद कसे रचावे ह्यांचे स्वप्न हि दामल्यांना नाही. तेव्हां, दामल्यांना एवढी च शिफारस आतां करावयाची आहे कीं पाणिनीयशास्त्राचा त्यानीं अभ्यास करावा. तो अभ्यास घोकंपट्टी करणाऱ्या जुनाट शास्त्रांच्या धर्तीने करून कांहींएक फायदा होणार नाही. पाणिनीने अष्टाध्यायी कोणत्या पद्धतीवर रचिली आहे, त्याचा अभ्यास करणे श्रेयस्कर आहे. भट्टोजीच्या कौमुदीची हि पद्धती मराठीच्या व्याकरणशास्त्राला उपकारक नाही. शास्त्र म्हणजे सामान्यसिद्धान्तांची परंपरा. कांहीं एक कार्य आहे व ते कांहीं नामांना, सर्वनामांना, धातुरूपांना व अव्ययांना होत आहे. तर तत्कार्यप्रतीत्यर्थ, नामें, सर्वनामें, धातुरूपें व अव्ययें एके ठिकाणीं आणिलीं पाहिजेत. तात्पर्य, व्याकरणशास्त्र रचावयाचे म्हणजे प्रथम अत्यन्त सामान्य कार्यांचा शोध करावयाचा; नंतर त्याहून कमी सामान्य कार्यांचा शोध करावयाचा, आणि शेवटीं सर्वाहून कमी व्यापक अशा सामान्य कार्यांचा शोध करावयाचा. आणि सरतेशेवटीं जेथे सामान्य कार्य सांपडत नाही, तेथे निपात करावयाचा. पाणिनीय अष्टाध्यायीच्या दृष्टीने भट्टोजीची कौमुदी कांहीं शास्त्राचा ग्रंथ नाही. भट्टोजीची कौमुदी फक्त रूपसिद्धीचा ग्रंथ आहे. नामें, सर्वनामें, धातु, समास, वगैरेंच्या रूपांची सिद्धि करतांना त्याच त्या सूत्राची अनुवृत्ति भट्टोजीला पदोपदीं करावी लागते. म्हणजे भट्टोजीची प्रत्येक प्रक्रिया एक एक स्वतंत्र ग्रंथ आहे व त्या त्या प्रक्रियेला अष्टाध्यायीतील त्या च त्या सूत्राची पुनरुक्ति करावी लागते. त्यानें होतें काय कीं कार्यांचे सामान्यत्व व्याकरण पढणाऱ्यांच्या लक्षांत येत नाही व त्याची शास्त्रदृष्टी पोसत नाही. कौमुदीच्या उजेडाने व्याकरण पढणाऱ्या वोक्यांच्या हातून व्याकरणशास्त्राची प्रगति आजपर्यंत कां झाली नाही, ह्याचें कारण भट्टोजी दीक्षित होत. भट्टोजीची कौमुदी रूपसिद्धीच्या दृष्टीनें सर्वात्तम आहे; परंतु शास्त्रदृष्टीनें अधम आहे. शुद्धरूपें कशीं करावीं व कशीं साधावीं, ही कला कौमुदी शिकवते. म्हणजे भट्टोजीची कौमुदी हा कलाग्रंथ आहे. आणि कलाग्रंथ जे पढतात ते कलावन्त होतील व नाना प्रकारचीं लहान मोठीं व प्रसिद्धाप्रसिद्ध शुद्धरूपें साधतील; परंतु, व्याकरणशास्त्रज्ञ होणार नाहीत. पाणिनीयाचा शास्त्रदृष्टीनें अभ्यास करावयाचा म्हणजे अष्टाध्यायीवरून अधिकरणवार च केला पाहिजे. प्रत्येक अधिकरण म्हणजे, तद्विषयक सामान्यकार्यांची उतरती किंवा चढती परंपरा आहे. स्वतः सर्व अधिकरणें हि

सामान्यकार्याची एक मोठी परिनालिका आहे. ह्या पाणिनीय धर्तीवर च मराठी व्याकरणशाखाची इमारत उभारिली पाहिजे. आतां दामल्यांनीं आपल्या व्याकरणाचे जे भाग पाडले आहेत ते कौमुदीच्या धर्तीवर पाडिले आहेत, अष्टाध्यायीच्या धर्तीवर पाडिले नाहीत. म्हणजे एका संस्कृत व्याकरणकलाग्रंथाचें दामल्यांनीं अनुकरण केले आहे. अर्थात्, त्यांचा ग्रंथ प्रायः रूपसिद्धीचा आहे, सामान्यसिद्धान्तपरंपरारूप शाखाचा नाही. कोणत्या हि भाषेचें व्याकरणशास्त्र रचावयाचें म्हणजे शुद्ध रूपांची सिद्धी करित बसावयाचें नाही. शास्त्र रचतांना रूपसिद्धि सहज च होत असते. शास्त्र म्हणजे मूलतत्वरूप बीजापासून संपूर्णभाषावृक्षाचा विस्तार कोणत्या परिनालिकेनें कसकसा फैलावत गेला, तें दाखवावयाचें. दाखवितांना प्रथमारंभीं निरनिराळ्या भाषांच्या वैयाकरणांना निरनिराळ्या अडचणी येतात. कित्येक भाषा रानटी लोकांच्या फक्त बोलण्यांत च तेवढ्या येणाऱ्या आहेत. त्यांचें व्याकरण रचावयाचें म्हणजे अक्षरसंकेतापासून सजवणी केली पाहिजे. कित्येक भाषांना अक्षरविन्यास उपलब्ध असतो, परंतु, तींतील शब्दांचें व रूपांचें अवलोकन नीट झालेलें नसतें. अशा भाषांचें व्याकरण रचावयाच्या आधीं अवलोकन व अवलक्षण ऊर्फ ओळख चा विषयाचा छडा व्याकरणरचकाला लावावा लागतो. व्युत्पत्तीचें म्हणजे शब्दांच्या परंपरेचें कार्य कित्येक भाषांचें होऊन गेलेलें असतें. त्यांचें फक्त वर्गीकरण व सामान्यानियमसंकलन एवढें च काम वैयाकरणाकडे रहातें. येणेंप्रमाणें परिस्थित्यनुसृत ते ते निरनिराळे पूर्वसंस्कार त्या त्या भाषांच्या व्याकरणकाराला करावे लागतात. पैकीं मराठी भाषेचें अद्याप पूर्ण अवलोकन व अवलक्षण व्हावयाचें आहे. तें होण्यापूर्वी त्या भाषेचें व्याकरण शास्त्रसिद्ध होणें अशक्य आहे. पाहणी झाली व ओळख पटली, म्हणजे नंतर वर्गण व नियमपरंपरा ह्यांना हात घालतां येईल. ही आपत्ति ओळखून च प्रस्तुत टांकारूप संशोधनात्मक निबंध प्रस्तुत लेखकानें लिहिला आहे. ह्या टांकारूप संशोधनाचा उपयोग प्रथम करून, नंतर सिद्धान्तसोपानरूप शास्त्र जेव्हां कोणी दीर्घाद्योगी शास्त्रचणक रचील, तेव्हां त्याच्याशीं व्याकरणशाखाच्या गोष्टी बोलावयाला फुरसुत होईल.

संबोधनाचे व अभिवादानाचे उच्चार व रूपे

मराठींत अभिवादन करतांना किंवा हाका मारतांना संबोधनें येणेंप्रमाणें करतातः-

नाम	संबोधन
साळू	साळू किंवा साळवू, साळूय

गंगू	गंगू	किंवा	गंगव्, गंगूय्, गंगूव
हो	हो	किंवा	हाद्, होव्, होय्
हरि	हरी	किंवा	हरय्, हरीय्
रामू	रामू	किंवा	रामव्, रामूय्
बरवे	बरवे	किंवा	बरवेय्
रानडे	रानडे	किंवा	रानडेय्
काळे	काळे	किंवा	काळेय्
सीता	सीते	किंवा	सीतेय्
मामंजी	मामंजी	किंवा	मामंजीय्
बाई	बाई	किंवा	बाईय्
अण्णा	अण्णा	किंवा	अण्णाव्
राम	राम	किंवा	रामा
भार्गव	भार्गव	किंवा	भार्गवा
गोविंद	गोविंद	किंवा	गोविंदा
हळवे	हळवे	किंवा	हळवेय्

वशिष्टधर्मशास्त्रांत व आपस्तंबधर्मशास्त्रांत संबोधनाचा अंत्य अंजुत उच्चारवा, व संबोधनाचा अंत्य ए किंवा ओ यांचा उच्चार आय्, आव् किंवा आय, आव करावा असें सांगितलें आहे. पाणिनीयांत व मनुस्मृतींत प्लुत उच्चार, शूद्रांच्या नांवाखेरीज, करावा असें सांगितलें आहे. ती च पद्धती कांहीं फरकामें मराठींत उतरली आहे.

(३१ $\frac{३}{४}$)

सुप् व तिङ् एतत्संबंधिक किंचित् टिप्पण; येथपर्यंत केलें. आतां मातृकांकडे वळूं.

(१)

कोणत्या हि स्वरास व स्वरयुक्त व्यंजनास अक्षर म्हणतात (दामले व्याकरण, पृष्ठ ३०). ही व्याख्या दुष्ट आहे. स्वरास किंवा स्वरयुक्त व्यंजनास अक्षर म्हणत नाहींत. स्वराच्या किंवा व्यंजनाच्या लेखी खुणेस अक्षर म्हणतात. शास्त्रीय भाषेत धरसोड उपयोगाची नाहीं, हें उत्तम तत्व दामल्यांना मान्य आहे (व्याकरण पृष्ठ ३०). सबब " लेखी खुणेस " हे शब्द दामल्यांनीं आपल्या अक्षराच्या लक्षणांत घालावे. स्वर व व्यंजनें मिळून मूल उच्चार होतात. उच्चार हे फक्त मुखानें उच्चारिले जातात. ते जेव्हां खुणांनीं कागदावर दर्शविले जातात, तेव्हां

त्यां खुणांना अक्षरें म्हणतात. एसायां मुलाचें गु हें अक्षर चांगलें आहे असें जेव्हां पंतोजी म्हणतो, तेव्हां मुलगा गु हा उच्चार चांगला उच्चारतो, असें म्हणण्याचा पंतोजीचा अभिप्राय नसतो; तर गु उच्चाराची जी मोडी किंवा बाळबोध खूण ती मुलगा वळणदार काढतो असें म्हणण्याचा त्याचा अभिप्राय असतो.

(२)

मराठींत मूल उच्चार दामल्यांनीं एकंदर २८ गणिले आहेत. त्यांना ते वर्ण म्हणतात, आणि त्यांचे तीन प्रकार करतात:—(१) स्वर, (२) स्वरादि व (३) स्वरान्त किंवा व्यंजन. यें स्वरान्त म्हणजे व्यंजन म्हणून दामले सांगतात. परंतु स्वरयुक्त व्यंजनास अक्षर म्हणतात. या लक्षणांत त्यांचा आशय असा दिसतो कीं व्यंजन दोन प्रकारचें असतें—(१) स्वरयुक्त व (२) स्वररहित. म्हणजे व्यंजन स्वराहून निराळें आहे व तें सदा स्वरयुक्त असतें च असें नाहीं, असा अर्थ होतो. आणि असा जर अर्थ आहे, तर स्वरयुक्त व्यंजन जोडाक्षर ठरतें. तेव्हां स्वरायुक्तव्यंजनास जोडाक्षर म्हटलें पाहिजे, नसतें अक्षर म्हणून शास्त्रीय व्यवहारांत भागावयाचें नाहीं. सबब, अक्षराचें लक्षण येंप्रमाणें करावें:—
कोणत्या हि स्वराच्या किंवा व्यंजनाच्या लेखी खुणेस अक्षर म्हणावें.

(३)

व्यंजनें स्वरयुक्त असतात किंवा स्वररहित असतात. अर्थात् केव्हां केव्हां त्यांचा उच्चार स्वराखेरीज होऊं शकतो. कू, खू, गू या व्यंजनांचा उच्चार स्वतंत्रपणें स्वराखेरीज होतो, ही अनुभवाची गोष्ट आहे. असें असून व्यंजनांची व्याख्या दामले अशी करतात कीं, ज्या वर्णांचा उच्चार दुसऱ्या वर्णांच्या म्हणजे स्वरांच्या साहाय्यावांचून होत नाहीं त्यांना व्यंजनें म्हणावें. पण जे वर्ण दुसऱ्या वर्णांचे साहाय्य घेतील ते जोडाक्षर या संज्ञेस पात्र होतील व त्यांस मूल साधे एकेरी वर्ण म्हणतां येणार नाहीं. दामल्यांचीं गुलाम व्यंजनें तर सार्धीं एकेरी आहेत, असा त्यांचा आशय आहे. तेव्हां, निष्पत्ति अशी होते कीं स्वरांचें साहाय्य घेऊन जोडाक्षरें बनलेलीं व्यंजनें एकेरी आहेत. हें विरोधी असल्यामुळें नितांत त्याज्य होय. दोन या संख्येला एक म्हणावयाला शिकविण्यापैकीं च हें न्यायशास्त्र दिसतें. तात्पर्य काय कीं दामल्यांच्या ह्या स्वरांच्या व व्यंजनांच्या व्याख्या अत्यन्त गचाळ आहेत. त्या इंग्रज वैयाकरणांच्या गचाळ लक्षणांवरून घेतलेल्या आहेत. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं स्वरांचा हि उच्चार स्वतंत्रपणें करतां येतो व व्यंजनांचा हि उच्चार स्वरांचें किंवा दुसऱ्या कोणाचें साहाय्य घेतल्याशिवाय करतां येतो. पाणिनीनें स्वर व व्यंजन असा भेद केलेला नाहीं; अच् व हल् असे व्याकरणाच्या सोईसाठीं प्रत्याहार केलेले आहेत. अर्चाचा स्वतंत्र उच्चार होतो व हलांचा स्वतंत्र उच्चार होत नाहीं

म्हणून पाणिनीने अच् व हल् असा भेद केलेला नाही. हलांतील अ इत् आहे म्हणून तो ज्ञापकाने सांगतो. हा इत् येवढ्या च करितां हलांत ठेविला आहे की त्याच्या साहाय्याने सूत्रांत वारंवार अति जोडाक्षरे येऊं नयेत. उदाहरणार्थ, इको यण् अचि । हे सूत्र घ्या. समजा कीं य हा अक्षरांताल इत् जो अ तो काढून टाकला, तर हे सूत्र असे उच्चारवयाला लागेल:-- इको यणचि । प्रत्याहार यण् असा न होतां, यण् असा जोड होईल. हल् हा प्रत्याहार ह् असा होईल. असे जरि जोड प्रत्याहार झाले, तत्रापि पाणिनीय शास्त्राचे कांहीं च चिघडले नसते. इनकेच कीं उच्चार करण्याला किंचित् काठिन्य आले असते. म्हणजे जोड व्यंजनांचा स्वतंत्र उच्चार होत नाही असे नव्हे; तर स्वतंत्र उच्चार करण्यास किंचित् कठिण जाते. तेव्हां व्यंजनाची जरूर च असल्यास व्याख्या अशी करावी:-- ज्या वर्णांचा उच्चार जोड असतां स्वरांच्या साहाय्या- वांचून करणे किंचित् कठिण जाते त्यांना व्यंजने म्हणावे. व्यंजनाचा स्पष्ट उच्चार होण्याला पुढे किंवा मागे स्वर सदा लागतो च असा नियम नाही. उदाहरणार्थ, स्थ्य, स्प्र्य, स्म्य, स्म्य, हीं जोडाक्षरे घ्या ह्यांत (१) थ्, (२) फ्, र्, (३) म्, (४) म्, र्, हीं एकेक दोनदोन व्यंजने, पुढे व मागे व्यंजने असून आणि पुढे व मागे स्वर नसून, स्पष्ट उच्चारतां येतात. तेव्हां उच्चारार्थ, व्यंजनांना स्वरांची जरूर च असते, असा नियम नाही. परंतु उच्चारधर्माच्या आधारावर ही व्यंजनांची व्याख्या करून व्याकरणशास्त्रांत काय कार्य होते? कशाकरितां ही व्याख्या करा- वयाची? वस्तूचीं लक्षणे जीं करावयाचीं तीं त्या त्या शास्त्राला उपकारक अशीं असावीं लागतात. अच्कार्ये निराळीं व हल्कार्ये निराळीं, म्हणून पाणिनीने अच् व हल् व इतर पंचवीस भिन्न प्रत्याहार वर्णिले आहेत. तशीं मराठी व्याकरणांत उच्चारसाहाय्यधर्मावरून स्वरांचीं कोणतीं निराळीं कार्ये व्यंजनांच्या कोणत्या- कार्यापासून दामल्यांनीं भिन्न असलेलीं पाहिलीं आहेत? प्रायः ह्या नसलेल्या धर्मा- वरून कोणतीं च कार्ये मराठींत झालेलीं आढळत नाहीत. कारण उघड आहे. हा धर्म च मुळीं व्यावर्तक व विद्यमान नाही. उच्चाराचा प्रश्न कमी अधिक काठि- न्याचा म्हणजे इयत्तेचा आहे, ईदृक्तेचा नाही. सबब हीं लक्षणे मराठी व्याकर- णांत अनुपकारक आहेत.

(४)

स्वरादि वर्ण

ही काय बाब आहे ? अनुस्वार, अनुनासिक व विसर्ग हे स्वर आहेत कीं व्यंजने आहेत ? हे स्वर हि नाहीत व व्यंजने हि नाहीत, असे दामले म्हणतात.

(अ)

अनुस्वार

संस्कृतांत अनुस्वार ज्या ऱ्हस्व स्वराच्या मागून येतो (अनु + स्वर) त्या ऱ्हस्व स्वराला पुढें व्यंजन असतां तो दीर्घत्व देतो. अनुस्वाराचा हा धर्म व्यंजनाच्या धर्मासारखा च आहे. ऱ्हस्व स्वराच्या पुढें जर दोन व्यंजनें ऊर्फ जोड व्यंजनें ऊर्फ संयुक्त व्यंजनें आलीं तर तो ऱ्हस्व स्वर उच्चार्याच्या बाबतींत दीर्घ मानिला जातो. तसें च अनुस्वाराच्या पुढें जर अ आ वगैरे स्वर आले तर त्या अनुस्वाराचें खाडकन् म् हें व्यंजन होऊन त्याची द्वादशाक्षरी ऊर्फ बाराखडी होते. मोनुस्वारः । असें पाणिनीय सूत्र च आहे. मः स्थाने अनुस्वारः भवति । म् च्या जागीं अनुस्वार येतो. ह्याचा अर्थ इतका च कीं अनुस्वार हा व्यंजन आहे. मः स्थाने जो अनुस्वार येतो तो कोणत्या हि स्थानचा अनुनासिक नसतो. स्पर्शामार्गे अनुस्वार आला असतां त्याचा उच्चार त्या त्या स्थानच्या अनुनासिकासारखा विकल्पानें होतो. म्हणजे अनुस्वार हा व्यंजन आहे.

(आ)

अनुनासिक ह्या पारिभाषिक शब्दाचे पाणिनीय शास्त्रांत दोन अर्थ आहेत. इ, ञ्, ण्, न्, म् यांना पाणिनि अनुनासिक व्यंजनें म्हणतो. व अप्रगृह्य स्वर विकल्पानें अनुनासिक असतात म्हणून जेथें सांगतो (मराठीतील अनुनासिकाची परंपरा हा निबंध पहा-ग्रंथमाला.) तेथें स्वरांना हि अनुनासिक स्वर म्हणतो. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे अनुनासिक हा नाकांतला ओझरता उच्चार, स्वरांची केवळ एक वृत्ति आहे. जशी प्लुतत्व ही वृत्ति आहे तशी च सानुनासिकत्व ही स्वरांची वृत्ति आहे.

(इ)

विसर्ग हा अनुस्वाराप्रमाणें च वर्तनांत आहे.

अनुस्वार, अनुनासिक व विसर्ग ह्यांचें स्वरूप हें असें आहे. पैकीं अनुस्वार व विसर्ग यांचे उच्चार स्वराखेरीज होतात. अनुनासिकत्व ही स्वराची वृत्ति असल्यामुळे ती मात्र स्वराश्रित असते. अनुनासिक हा स्वतंत्र उच्चार नाही. तेव्हां दामल्यांना असा प्रश्न आहे कीं स्वरादि हें काय प्रकरण आहे ? व हें कोणता विशेष शास्त्रीय धर्म पाहून बनविलेले आहे ?

(५१)

आतां शास्त्राची करडी दृष्टि हलसंज्ञक वर्णांना लावूं. ख, घ, छ, झ, ठ, ढ, थ, ध, फ, भ हे महाप्राण क् + ह्, ग् + ह्, अशा तऱ्हेनें वस्तुतः जोडाक्षरे आहेत, असें

दामल्यांचें मत आहे. मग, तीं तशीं जोडाक्षरें आहेत, हें स्पष्ट सांगून त्यांना मूळ वर्णांतून काढून टाकण्यास काय हरकत आहे ? अवश्य काढून टाकावीं. इंग्रजींतील एक असें च प्रत्यन्तर देतों. V हा वर्ण आहे. ह्याचा उच्चार व्ह. ह्या V (व्ह) ला इंग्रज वैयाकरण मूलवर्णांत रूढिस्तव गणतात. परंतु शास्त्रतः V ही खूण व्ह या जोडाक्षराची आहे; आपल्या मराठींतील क्ष, झ या जोडाक्षरी खूणांसारखी. आतां पाणिनीनें ख ला मूलोचारांतून काढून कां टाकलें नाहीं ? तर क् व ह् यांचा संधि ख् होत नाहीं म्हणून. क् + ह् = ग्घ्. ग् + ह् = ग्घ्. तेव्हां ख् व घ् हीं जोडाक्षरें नाहींत. तीं च कथा इतर महाप्राणांची आहे. ख् हा उच्चार क् व ह् यांचा संधि नाहीं. कृत अल्पप्राण आहे व ख्त महाप्राण आहे, इतकें च. महाप्राण म्हणजे ह नव्हे. इंग्रजींत ख kh असा काढतात व k त h मिळवितात. परंतु ती त्या लोकांची चूक आहे. H म्हणजे जर ह् असेल तर kh म्हणजे क् + ह् = ग्घ होईल, ख हांगार नाहीं.

(५)

महाप्राण ह्याची तरी इयत्ता काय ? तर प्रत्येक स्थानाचे खालून वर जितकीं अक्षरें त्या स्थानांत असतील तितके भाग केलेले आहेत. पैकीं दुसऱ्या व चौथ्या भागाला संस्कृत वैयाकरण महाप्राण ही संज्ञा देतात. कंठस्थानाचे एकंदर भाग नऊ आहेत, तालव्याचे ९, मूर्धन्याचे ८, दंत्याचे ८, ओष्ठस्थानाचे ७, कंठतालव्याचे ३, कंठीष्ठाचे २, दंतौष्ठाचे २, पश्चात् तालव्याचे ७, अनुनासिक व्यंजनें ५ व अनुनासिक स्वर १ हे इतके उच्चार मराठींत आहेत. य व श हे मराठींत दंत्यतालव्य आहेत. य हा कंठतालव्य हि आहे. वरचे दांत व खालचा ओठ मिळून दंतौध्य, फ, व असे २ वर्ण आहेत. बर्फ ह्या शब्दांतील फ इंग्रजींतल्या f सारखा विकल्पानें उच्चारलेला आढळतो. अशिष्टांत भग ह्या शब्दाचा भोक या शब्दाच्या उच्चाराच्या जवळजवळ ओष्ठकंठ्य उच्चार होतो. इंग्रजींतील Boy ह्या शब्दांतील O च्या उच्चारासारखा भग या शब्दांतील अ चा उच्चार होतो. क उच्चारतांना जिभि खालच्या दांताच्या मुळांशीं शेवटीं आपटते, सबच छ मूर्धन्यदंत्य आहे. दामल्यांनीं विशेषेकरून या शब्दानें वरेंच काम भागविलें आहे. परंतु तें शास्त्र नव्हे. उच्चाराच्या बाबींत कित्येक जर्मन ग्रंथकारांनीं फार सूक्ष्म विवेचन केलेलें आहे. तें सुज्ञांनीं पहावें. शास्त्रीय व्याकरणांत खडानखडा फोड झाली पाहिजे.

(६)

आवाज

निर्जीव आवाज

सजीव आवाज = वाचा

भाषा = मनुष्य वाचा

तिर्यग्वाणी

(७)

संस्कृत च्, छ्, ज्, झ्, ञ् हे तालव्य आहेत. तालूचा प्रांत मूधांपासून कंटापर्यंत आहे. तालूच्या शेवटास च चें स्थान आहे व प्रारंभास ञ् चें स्थान आहे. य चें स्थान ञ् च्या पाठीमागे आहे. हा च प्रकार इतर हि स्थानांचा आहे. प्रथम अक्षर त्या त्या स्थानाच्या शेवटास सुरू होतें व शेवटचें अक्षर त्या स्थानाच्या प्रारंभी उच्चारलें जातें. मराठी च्, छ्, ज्, झ्, ञ् ह्यांचें स्थान तालूचा द्वितीय अर्ध आहे. संस्कृत च वर्गाचें स्थान तालूचा प्रथमार्ध आहे. संस्कृत च वर्गाला पूर्वतालव्य व मराठी च वर्गाला पश्चात्तालव्य म्हणावें. मराठी च वर्गाचें स्थान मूर्ध जो टवर्ग त्याच्यापुढें आहे. संस्कृत च वर्गाचें स्थान मूर्ध ट वर्गाच्या मागे आहे. ? संस्कृत च वर्गाच्या व मराठी च च वर्गाच्या मध्ये ट वर्गाचें स्थान आहे.

इ. इ. इ

(३२)

मराठी व्याकरणाच्या संशोधनाचे उगम

मराठी व्याकरणावर खालील लोकांनी लिहिलेले आहे. १ दादोबा पांडुरंग तखडेकर २ कृष्णशास्त्री चिपळोणकर ३ कृष्णशास्त्री गोडबोले ४ Beames ५ Hoernle ६ Bhandarkar (Phonetics). ह्या पैकीं चिपळोणकर, गोडबोले, Hoernle व Bhandarkar हे संस्कृत व्याकरणाचे ज्ञाते होते व आहेत. दादोबा व Beames ह्यांना संस्कृत व्याकरण फारसें येत नव्हतें.

जुन्या मराठीवर खालील लोकांनी लिहिलेले आहे.

१ प्रस्तुत टीकाकार.

प्राकृत भाषांवर खालील लोकांनी लिहिलेले आहे. १ वररुचि २ कात्यायन ३ हेमचंद्र ४ Pischel

वैदिक व संस्कृत भाषांवर खालील लोकांनी लिहिले आहे. १ प्रातिशाख्यकार
२ यास्क ३ पाणिनि ४ कात्यायन ५ पतंजलि ६ नागोजीमठ ७ सायण

मराठी भाषेचे ज्याला शास्त्रीय व्याकरण लिहावयाचे असेल त्याने वर दिलेल्या ग्रंथकारांचा चांगला परिचय केला पाहिजे. वैदिक, संस्कृत, प्राकृत व मराठी भाषांवर आणीक शेंकडों हिंदू व युरोपीयन लोकांनी संशोधनात्मक, टीकात्मक, तर्कात्मक, तुलनात्मक, नाना तऱ्हेचे बरे वाईट लेख लिहिले आहेत. त्यांची गणना मी अनुषंगिकांत करित असल्यामुळे, त्यांची नांविशी यथे देत नाही. आतां मी जो हा प्रस्तुत लेख लिहिला तो लिहिण्यास मला कोणाचे साहाय्य झाले तें प्रांजलपणे सांगतो. गेलीं वीस वर्षे मराठी भाषेचे उगम मी शोधित आहे. जसजसे जुने लेख सांपडत गेले तसतसे त्या लेखांतील भाषेचे पृथक्करण मी करित असें. कांहीं वर्षे लोटल्यावर असें आढळून आले कीं वर्तमान मराठीतील बरीं च रूपें जुन्या मराठीतून निघालेलीं आहेत. इतक्यांत मुकुंदराजी ज्ञानेश्वरीचा मला शोध लागला. त्या ज्ञानेश्वरींतील भाषेचा व इतर त्या कालीं सांपडलेल्या जुन्या लेखांचा अभ्यास करतां, असें आढळून आले कीं वर्तमान मराठी भाषा ज्ञानेश्वरी मराठी भाषेपासून सर्वस्वी निघालेली आहे. त्यावरून असा एक कामचलाऊ सिद्धान्त बांधला कीं वर्तमान मराठी भाषा तत्पूर्वकालीन ज्ञानेश्वरी मराठी, अपभ्रंश, महाराष्ट्री, संस्कृत, व वैदिक ह्या भाषांपासून परंपरेनें निघालेली आहे. नंतर ह्या कामचलाऊ सिद्धान्ताची परीक्षा करूं लागलों. ही परीक्षा करितांना पिशेल ह्या जर्मन गृहस्थाच्या प्राकृत व्याकरणाचा मला बराच उपयोग झाला. ह्या गृहस्थानें त्याच्या वाचनांत आलेलीं एकोन एक प्राकृत रूपें सशास्त्र पद्धतीनें एका ठिकाणीं संकलित केलीं आहेत. ह्या ग्रंथांत दोन ठिकाणीं मला दोष दिसून आला. (१) Passive व Causal passive ह्यांचें पृथक्करण व रूपसंकलन या गृहस्थाच्या हातून नीट झालेलें नाही असें आढळून आलें. व (२) सर्वनामांचा विचार ह्या गृहस्थानें कोता केला आहे, असें दिसून आलें. बाकीं, ज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचे व्याकरण लिहितांना, पिशेलच्या ग्रंथाचा मला चांगला उपयोग झाला. ज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचे व्याकरण लिहिताना जर पिशेलचा ग्रंथ उपलब्ध नसता, तर वररुचि, कात्यायन, हेमचंद्र वगैरे प्राकृत वैयाकरणांच्या ग्रंथांचें व इतर उपलब्ध प्राकृत ग्रंथांचें व शिलालेखांचें पृथक्करण व संकलन करून पिशेलचें च काम मला करावें लागतें. असा प्रयत्न करण्याचा प्रारंभ हि मी केला होता. इतक्यांत पिशेलचा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला, ह्या ग्रंथावरून जुन्या मराठीची आणि अपभ्रंश व महाराष्ट्री यांची सांगड उत्तमोत्तम लागते, असें दिसून आलें. तत्रापि, ज्ञानेश्वरी मराठी भाषेचे व्याकरण लिहिण्यावर, मला असें आढळून येऊं लागलें कीं केवळ पिशेलनें दिलेल्या अपभ्रंशांतील व महाराष्ट्र्यादि प्राकृत भाषांतील रूपांवरून

मराठीतील सर्व रूपांची सांगड लागत नाही. तेव्हा, वर्तमान मराठी रूपांची व जुन्या मराठी रूपांची तुलना मी पाणिनीय संस्कृताशी करून काय निष्पन्न होतं तें पाहू लागलों. तें पाहतांना असें प्रत्ययास आलें कीं मराठीतील एकाच लहान व मोठ्या लकबा भगवान पाणिनीच्या अष्टाध्यायीत नसून आहेत, व पिशेलचें प्राकृत व्याकरण अनेक बाजूंनीं दोषग्रस्त आहे. पिशेलनें प्राकृत रूपें एका ठिकाणीं संकलित केलीं खरीं; परंतु पाणिनीयशास्त्र त्याला अवगत नसल्यामुळे, त्याच्या हातून प्राकृत रूपांचें वर्गीकरण यथास्थित झालें नाहीं. तें कोठकोठें झालें नाहीं हें पहावयाचें असल्यास, प्रस्तुत संशोधनात्मक लेखांतील सर्व अंक पहावे. प्रत्येक अंकांत पिशेलच्या व्याकरणांत ज्यांचें मूळ सांपडत नाहीं अशा एकापासून पंचवीसपर्यंत बाबी सांपडतील. उदाहरणार्थ, च हें सर्वनाम घ्या. संस्कृत त्यद् या सर्वनामापासून प्राकृतांत क्रोणते सर्वनाम निघालें आहे, तें पिशेलला ओळखतां झालेलें नाहीं. इतर अनेक सर्वनामांसंबंधानें हि हाच प्रकार पिशेलचा झालेला आहे. अकच्क सर्वनामांचें तर पिशेलला स्वप्न हि नाहीं. अकच्क अव्ययांची पिशेल ओळख हि दाखवीत नाहीं. एकशेष समास पिशेलच्या लक्षांत आलेला नाहीं. कर्मप्रवचनीयांचा हि प्रपंच पिशेल करीत नाहीं. त्याला लकारांचा हि परामर्श घेतां यावा तसा घेतां आला नाहीं. अतिशयन व तरतमभाव प्राकृतांत कसें दाखविले जात, तें हि पिशेल सांगत नाहीं. अशीं नाना व्यंगें पिशेलच्या व्याकरणांत आहेत. पाणिनीय व्याकरणाशीं मराठी व्याकरणाची तुलना करतांना पिशेलच्या प्राकृत व्याकरणाकडे मला पहावें लागलें व पिशेलच्या खोलीचा अंदाज करता आला. पर्वती आणि प्रचंडगड यांच्यामध्ये जें अंतर तें पिशेल व पाणिनी यांच्या मध्ये आहे. ज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचें व्याकरण लिहितांना मीं फक्त प्राकृत भाषांच्या कडे लक्ष दिलें. त्यानें एवढें च झालें कीं मराठी व्याकरणांतील अत्यन्त स्थूल अशा शेंकडों बाबींचे उगम कळले. परंतु शेंकडों स्थूल व सूक्ष्म बाबी तशा च अशोधित राहिल्या. त्यांचे उगम पाणिनीयशास्त्राच्या साहाय्यानें प्रस्तुत प्रबंधांत शोधून काढून दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. हा प्रयत्न टीकारूपानें अविष्कृत होण्यास, दामल्यांचें मराठी भाषेचें शास्त्रीय व्याकरण कारण झालें. स्वतंत्र रूपानें हा प्रबंध प्रसिद्ध व्हावयाचा तो दामल्यांच्या अनुषंगानें टीकारूपानें प्रसिद्ध होत आहे. ही संशोधनात्मक टीका करतांना दामल्यांच्या व्याकरणाचा मला फार उपयोग झाला. संशय स्थलें व अनिश्चित स्थलें व बिकट जागा मराठी व्याकरणांत कोणत्या आहेत व तत्संबंधानें पूर्ववैयाकरण काय म्हणतात व दामल्यांचें स्वतःचें काय म्हणणें आहे, तें एका ठिकाणीं आयतें संगृहीत केलेलें मला सांपडलें, व तें पद्धतशीर रीतीनें मांडिलेलें सांपडलें. एतदर्थ, दामल्यांचा मी अत्यंत ऋणी आहे.

आतां दामल्यांना एक सूचना करून, हा परीक्षणात्मक, सूचनात्मक व विशेषतः संशोधनात्मक लेख संपवितो. साधकबाधक प्रमाणें पाहून निर्णय करण्याची हतोटी दामल्यांना बरीच चांगली अवगत आहे. आणि ह्या एका गुणाच्या जोरावर त्यांनी मराठी भाषेचें व्याकरण लिहिण्यास कंबर बांधिली आहे. परंतु ह्या एकाच गुणाच्या साहाय्यानें मराठीचें व्याकरण सशास्त्र रचिलें जाण्याचा समय अद्याप प्राप्त झालेला नाही. अद्याप व्युत्पत्तिद्वारा शब्दांची व प्रत्ययांची व धातूंची रूपें यथातथा ओळखण्याचें काम व्हावयाचें आहे. तें जोपर्यंत संपूर्ण झालें नाहीं, तोपर्यंत निव्वळ एकट्या निर्णायक गुणाचा फारसा उपयोग होणार नाहीं. तेव्हां, दामल्यांनी, पूर्ववैदिक, वैदिक, प्राकृत, अपभ्रंश, संस्कृत व जुने मराठी, ह्या भाषांच्या व्याकरणाचा अभ्यास करून, प्रथम शब्द, धातू व प्रत्यय यांचीं स्वरूपें ओळखण्याचें काम स्वतः करावें किंवा अन्य कोणी हें काम करीतोपर्यंत व्याकरण रचनेचा हव्यास सोडून द्यावा. परंतु, त्यांनी हें काम स्वतःच करावें हें श्रेयस्कर कां कीं, प्रस्तुतकालीं आपल्या देशांतली परिस्थिति च अशी आहे. कोणतें हि शास्त्रीय काम करण्याला ह्या देशांत, प्रायः अनेक तर सोडून च द्या, पण अर्धा हि माणूस निर्माण झालेला नाही. तेव्हां, श्रमविभाग होण्याची आशा करणें आणीक पन्नास शंभर वर्षे ह्या देशांत अयुक्त होय. कधीं काळीं चुकून माकून एखाद्याच्या मनांत कांहीं शास्त्रीय कृत्य उठविण्याचें सुदैवानें मनांत आलें व मनांत येऊन त्या कृत्याचा अंत पहाण्याचा उत्साह त्याच्या ठाईं वर्षेनवर्षे कायम राहिला, तर त्यानें ह्या देशांत इतर कोणाच्या हि साहाय्याची अपेक्षा करूं नये, हें उत्तम. कारण, साहाय्य होण्यासारखी परिस्थिति च नाहीं. एका काळच्या ह्या शास्त्रीय भूमींत सध्यां शास्त्राचा अत्यन्त लोप झालेला आहे. प्रायः ह्या देशांतील चच्चयावत् लोकांची स्थिति आफ्रिकेंतील नीग्रोंच्या स्थितीच्या जवळजवळ आलेली आहे. ज्यांना ग्राजुएट म्हणून म्हणतात त्यांच्याजवळ हि शास्त्र नाहीं व ज्यांना शास्त्री म्हणून म्हणतात त्यांच्याजवळ हि शास्त्र नाहीं. एक पाश्चात्य सटरफटर पुस्तकें घोकून खर्डेवाश्या गुलाम बनलेला आहे व दुसरा पौर्वात्य ग्रंथ घोकून मडूड झालेला आहे. अशा ह्या दुहेरी कंगाल समाजाला सुधारण्याचें म्हणजे शास्त्रीय स्थितीला नेण्याचें बिकट कृत्य, कोणाचें हि साहाय्य मिळण्याची आशा न करतां, पार पाडावयाचें आहे. सबब, राजकीय, सामाजिक, वाङ्मय, वगैरे कोणतें हि कृत्य ह्या देशांत ज्या कोणाला करण्याची उमेद आली असेल, त्यानें अंगिकारलेल्या कृत्याच्या विस्ताराचा अंदाज घ्यावा, त्यांत व्यंगें व दोष कोठें आहेत त्याची विचक्षणा करावी, व ते दोष, व्यंगें काढण्यास स्वता च लागावें, इतर कोणाची वाट पाहूं नये. कारण ममतेनें मद्दतीला धावून येण्यास कोणी च नाहीं.

स्वजन हि नाहींत व परजन तर नाहींतच नाहींत. अशी एकंदर फार हलाकीची स्थिति आहे. आणि ही स्थिति कांहीं उत्साहविघातक नाही. संकट यावे तर असें च यावे. ह्या संकटांत च आपल्या कर्तबगारीची खरी परीक्षा आहे. सबब, दामल्यांना अशी विनंति आहे कीं शब्दव्युत्पत्तीचें हें पूर्वकृत्य त्यांनीं प्रथम करावें आणि मग शास्त्रीय व्याकरण रचण्याच्या कामास लागावें. व्युत्पत्तीच्या कामी आमच्यासारख्या लुंग्यासुंग्यांचें साहाय्य त्यांना थोडेंबहुत मिळेल. साहाय्याची केवळ हूल दाखविण्याचा आरोप - न यावा, म्हणून प्रस्तुत ह्सा दिला आहे. त्यांतून, कोणत्या सूचना पसंत पडतात, कोणत्या सूचना नापसंत ठरतात, कोणत्या सूचनांत फेरफार हवा, कोणत्या सूचना अशास्त्र आहेत, तें दामल्यांनीं पहावें व भीडभाड न धरतां जाहीर करावें.

दामल्यांना दुसरी सूचना अशी करावयाची आहे कीं ह्या कृत्यांत अतज्ञांच्या टीकेकडे लक्ष्य देऊन त्यांनीं उदासीन न व्हावें. व्याकरणशास्त्रावांचून सध्यां काय अडलें आहे, असा बालिश प्रश्न कोणीकोणी करतात. त्यांना उत्तर एवढें च कीं हरएक शास्त्रावांचून तर ह्या देशाचें सर्वत्र नडत आहे. जितकें रसायणशास्त्रावांचून नडत आहे, जितकें राज्यशास्त्रावांचून नडत आहे; जितकें युद्धशास्त्रावांचून नडत आहे, तितकें च व्याकरणशास्त्रावांचून हि नडत आहे. येथें युद्धशास्त्राच्या जोडीला व्याकरणशास्त्राला नेऊन बसविलेलें पाहून, कित्येक सुज्ञांना आचंबा वाटेल. परंतु त्यांनीं अंमळ सबूरी करावी. त्यांच्याहून सहस्रपट मोठ्या अशा एका युद्धशास्त्रज्ञाच्या कृतीकडे सहृदय अंतःकरणानें पहाण्याची त्यांनीं कृपा करावी. ज्यूलियस कैझर याचें नांव सुज्ञांनीं ऐकिलें च असेल. तो योद्धा मोहिमेवर असतांना ल्याटिन भाषेच्या व्युत्पत्तीवर व व्याकरणावर शास्त्रीय टिपणें मोठ्या काळजीनें लिहून ठेवीं. हातांत तरवार ज्यानें लखलखवावी त्यानें त्या च हातानें त्या च वेळीं व त्या च स्थळीं लेखनी सारख्या तीक्ष्णतर आयुधाच्या साहाय्यानें व्याकरणाचा मान राखावा हा काय चमत्कार आहे बरें! ज्यांना सामान्य सुरी हि कशी ती धरतां येत नाही, ज्यांनीं साऱ्या जन्मांत सूपाखेरीज इतर कोणतें हि रसायण पाहिलेलें नाही, त्यांना व्याकरणाच्या योग्यतेची पारख कशी होणार! व्याकरणशास्त्र हें मानवी व्यवहाराला फार उपकारक आहे. तदभावीं केव्हां केव्हां तर मोठा अनर्थ गुदरतो व राजकीय उलाढाली करणाऱ्यांच्या प्राणावर येऊन बेततें. यास दृष्टान्त अनुभवावरून व इतिहासान्तरांतून शेकडों देतां येतील. परंतु, परप्रत्ययनेयबुद्धी जे आमच्या इकडील खड्गघाशे त्यांच्या समाधानार्थ त्यांना मान्य अशा एका आधुनिक इंग्लिश मुत्सद्याचें व्याकरण व वैयाकरण यांच्या संबंधानें काय मत आहे तें सांगतां. हाल्डेन या नांवाच्या एका पुढारी इंग्लिश मुत्सद्यानें The dedicated life या नांवाचा एक निबंध लिहिलेला दोन चार वर्षांपूर्वी माझ्या नजरेस पडला.

यांत; व्युत्पत्ति व व्याकरण ह्यांच्या अभ्यासांत एकतानतेनें गक झालेल्या, परंतु चवढाळ अशा मूर्ख लोकांच्या अवहेलनेस पात्र झालेल्या एका वैयाकरणाचा दाखला दिलेला आहे व तो दाखला देतांना इंग्लिश श्रोतृवर्गाला असा उपदेश केला आहे कीं, बाबानों, कशाची हि पर्वा न करितां एकनिष्ठेनें हातीं घेतलेलें महत्कृत्य करा व तें करण्यांत उपरिनिर्दिष्ट वैयाकरणाचें अनुकरण करा. गुलाम-गिरी करून दमल्याभागलेल्या घाजुएटांनीं जी काय थोडीशी ताकद उरली असेल ती सदर दाखला वाचण्यांत घालावी आणि आपल्या भिकार चारित्र्याचा तिरस्कार करावा.

एवढ्यानें हि व्याकरणशास्त्राची अवश्यकता यथास्थित पटत नसेल, तर सुज्ञांनीं पुढील एका बाबीचें मनन करावें. व्याकरणशास्त्र हें समाजशास्त्राचें व इतिहास-शास्त्राचें व मानववंशशास्त्राचें मोठें उपकारक आहे. समाजशास्त्रांत, इतिहासशास्त्रांत व मानववंशशास्त्रांत तौलनिक व ऐतिहासिक व्याकरणाच्या साहाय्यानें अनेक गोष्टींचा उलगडा होत असतो व तो इतर कोणत्या हि शास्त्राच्या साहाय्यानें जसा व्हावा तसा समर्पक होत नाही. तौलनिक व ऐतिहासिक व्याकरण सिद्ध व्हावयाला वैयक्तिक व्याकरणाची अवश्यकता असते; सबब, वैयक्तिक व्याकरणशास्त्राची अत्यंत जरूर असते. अंतरे, व प्रत्यन्तरे व दाखले येथें देत नाही. इच्छा असेल त्यानें त्या त्या शास्त्रांच्या इतिहासांतून व प्रांतांतून दाखले पाहून घ्यावेत. पतंजलीनें महाभाष्याच्या प्रारंभी व्याकरणाचे दहावीस उपयोग दिले आहेत. ते हि वाटल्यास पहावे. तात्पर्य, विद्यमान मराठी भाषेचें व्याकरण शास्त्रीय पद्धतीनें लिहिण्याचा दामल्यांचा प्रयत्न राष्ट्राच्या प्रगतीस अत्यंत पोषक आहे. इतकें च कीं-हा प्रयत्न अनेक दोषांनीं अथपासून इतिपर्यंत घस्त आहे. सबब, प्रो. दामल्यांनीं मराठी भाषेचें व्याकरणशास्त्र रचण्याकडे आपली कुशाग्र व व्यापक बुद्धि पुनः एकवार लावावी.

REFBK-0000807

